

ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના

લેખક
શ્રીમત્તારાચણ અમ્રવાલ
આચાર્ય, સેક્સરિયા કોમર્સ કોલેજ, વર્ધા

અનુવાદક
અંકુશંકર ખાણસાંકર શુક્લ

વોરા એન્ડ કંપની પબ્લીશર્સ, લિમિટેડ

પ્રકાશક
એન. એમ. ઠક્કર એન્ડ કંપની
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ ... મુંબઈ નં. ૨

આવૃત્તિ, પહેલી, ૧૯૪૫

કિંમત, સવા રૂપિયા

અનુક્રમણિકા

૫૭૪

પ્રસ્તાવના — ગાંધીજી

ઉપોદ્ધાતા — ચંદ્રશંકર શુક્લ

ખંડ ૧

૧. પ્રાસ્તાવિક

૨. મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો

૩. ગાંધી-યોજના શા માટે ?

૪. ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રના મૂળતરંગો

૫. આમૂખ્યાયતો

ખંડ ૨

૬. આર્થિક યોજના

૭. ખેતી

૮. ખેતીને લગતા ઉદ્યોગ

૯. ગૃહઉદ્યોગો

૧૦. મૂળભૂત અથવા પાયાના ઉદ્યોગો

૧૧. સાંપ્રતિક ઉપયોગના કામ

૧૨. વેપાર, અને સંપત્તિની વહેંચણી

૧૩. મજૂરોનું કલ્યાણ

૧૪. વસ્તીનો પ્રશ્ન

૧૫. રાષ્ટ્રીય આવકખર્ચ, કર, અને ચલણી નાણાં

૧૬. રાજ્યકારભાર

૧૭. અર્થદાનપત્ર

૧૮. ઉપસંહાર

પ્રકાશક

નંદલાલ મો. ઠક્કર

એન. એમ. ઠક્કર એન્ડ

કંપની, ડી-સેસ રસ્તા,

મુંબઈ : : : : ર

મુદ્રક

એમ. ઈ. કરીમ

૨૩, એ. વિહારિયા

ગાર્ડન રોડ, માધ્યમલા,

મુંબઈ નં. ૨૭.

અસ્તાવના

જે યુવાનોએ સ્વદેશની સેવાને ખાતર ભારે આવકવાળી—અથવા, કહો કે, ધીકતી કમાણીવાળી—કારકિર્દીનો ભોગ આપ્યો છે તેમાં આચાર્ય શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલ એક છે. વળી જીવનનો જે માર્ગ હું બતાવી રહ્યો છું તેની સાથે તેમને પૂરેપૂરો સમભાવ છે. એ જીવન માર્ગને, આધુનિક રાજકારણના સિદ્ધાન્તોની ભાષામાં સચુકિતક રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન આ નાનકડા પુસ્તકમાં થયેલો છે. એ વિષય પરના આધુનિક સાહિત્યનો આચાર્ય અગ્રવાલે ધમણબેર અભ્યાસ કર્યો દેખાય છે. મને કહેતાં ખેદ થાય છે કે આ પુસ્તક જેટલા ધ્યાનથી વાંચ્યું ઘટે તેટલા ધ્યાનથી મેં વાંચ્યું નથી. છતાં મેં તે ઠીકઠીક વાંચ્યું છે; ને તે પરથી હું કહી શકું છું કે લેખકે કોઈ પણ જગાએ મારા વિચારો વિકૃત રૂપમાં રજૂ કર્યાં નથી. રેંટિયાના અર્થશાસ્ત્રના ગર્ભમાં જે કંઈ રહેલું છે તે બધું સવિસ્તર રજૂ કરવાનો ડાળ આમાં કરેલો નથી. અહિંસાના પાયા પર રચાયેલું રેંટિયાનું અર્થશાસ્ત્ર; અને હિંસાના, એટલે કે યન્ત્રોદ્ધોગ વિનાના દેશોના શોષણના, પાયા પર રચાયેલું હોય તો જ લાભદાયી નીવડે એવું યન્ત્રોદ્ધોગનું અર્થશાસ્ત્ર; એ બેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આ પુસ્તકમાં છે, એટલો જ દાવો એને વિષે કરેલો છે. પણ લેખકની દલીલ હું એહીં આપી રહું એ ઠીક નથી. આપણા દેશની અન્યારની ખેદજનક દશાના દરેક અભ્યાસીને મારી ભલામણ છે કે તે ઠાળજીપૂર્વક લક્ષ દર્શને આ પુસ્તક વાંચે.

સેવાગ્રામ, ૧૬-૧૦-૪૪

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

ઉપોદ્ધાત

સૌથી પહેલાં તો આ અનુવાદગ્રન્થના નામને વિષે ખુવાસો કરવાનો રહે છે. લેખકે ગાંધીજીનાં લખાણો ને ભાષણો પરથી હિંદના આર્થિક ભાવિ વિષેના તેમના સિદ્ધાન્તો તારવી કાઢ્યા છે; ને તેની વીગતો આપવા માટે પણ મોટે ભાગે ગાંધીજીનાં ‘યંગ ઇન્ડિયા’ તથા

‘હરિજન’માં આવેલાં લખાણોનો જ આધાર લીધો છે. વળી ગાંધીજીએ પુસ્તકના કેટલાક ભાગો વાંચી, તેમાં પોતાના વિચારો વિકૃત રૂપે રજૂ થયા નથી, એવો સન્તોષ પણ પ્રગટ કર્યો છે. એટલે ગાંધીજી જો સ્વરાજ પછીની હિંદની ભાવિ આર્થિક વ્યવસ્થાનો ચિતાર આપવા બેસે, તો આવું જ કંઈક શબ્દચિત્ર રચી કરે, એમ સકારણુ માની શકાય. એ પરથી આ અનુવાદગ્રન્થને પહેલાં ‘ગાંધીજીની આર્થિક યોજના’ એ નામ આપવા ધારેલું. પણ પછી વધારે વિચાર કરતાં ‘લાગુ’ કે આ યોજનાની બધી વીગતો ગાંધીજીએ જોઈ તપાસીને કરાવી છે એવો ખોટો ખ્યાલ વાચકોનાં મનમાં આ નામ પરથી જામે થવાનો સંભવ છે. એવી માન્યતાને કારણુ ન આપવાનો હેતુથી છેવટે આ પુસ્તકને ‘ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના’ એ નામ આપ્યું છે. ગાંધીજીએ ઉપદેશકા સિદ્ધાન્તો અનુસાર એ યોજનાની રૂપરેખા આલેખવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો છે, એ તો વાચક સહેજે જોઈ શકે એમ છે. એમાંની ઘણી વીગતો પણ એવી છે જેનો અમલ રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં અંગરૂપે કરવાનો ઉપદેશ ગાંધીજી વરસોથી આપતા આવ્યા છે.

આ યોજના સ્વરાજ મળ્યે જ અમલમાં મૂકી શકાય એવી છે, એમ લેખકે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે. એટલે અત્યારે તો એ કેવળ કલ્પનાચિત્ર જ લેખાય. સ્વરાજ મળ્યા પહેલાં એવો કલ્પનાવિહાર કરવો એ સમય અને શક્તિનો દુવ્યર્થ કરવા બરાબર છે, એવી ટીકા અત્યારે નીકળેલી સર્વ યોજનાઓ સામે કરવામાં આવી છે. એ કલ્પના વિહાર જો અત્યારે જ કરવાના પ્રયત્નની આડે આવે, ને માણસોને કાર્યપ્રવણુ બનાવવાને બદલે સ્વપ્નસેવી બનાવી દે, તો એ ટીકા વાજખી પણ ગણાય. છતાં બીજી તરફ એ પણ બૂલવું ઘટવું નથી કે યુદ્ધ પછીની દુનિયા કેમી હશે એ જાણવાની ઉત્સુકતા આખા જગતમાં જાગી છે. એ સ્વાભાવિક પણ છે. આખી માનવજાતિએ મને ક્રમને જે પારાવાર ભોગ આપ્યા છે તેનું પરિણામ શું આવશે, એ જાણવાનું મન તેને થાય તેમાં નવાઈ નથી. જગતે કદી ન જોયેલા કે જાણેલા એવા સુંદાર પછી જગતમાં ચિરન્તન શાન્તિ સ્થપાશે ખરી!

ફરીવાર એવો દાવાનળ ન સળગે એવી કંઈ ગોઠવણ થશે ખરી ? પરાધીન ને લૂંટાતી નિર્જળ પ્રજાઓની દીન દસાનો અન્ત આવશે ખરો ? દુનિયામાં અન્નવસ્ત્રની છાજ હોવા છતાં કરોડોને નાગાંભૂખ્યાં રહેવા વારો આવે છે, એ સ્થિતિ કાયમની અટકશે ખરી ? આવા અનેક પ્રશ્નો આખી માનવજાતિ સચિન્ત અને ઉત્કંઠિત મને પૂછી રહી છે. હિંદની પ્રજા પણ આશાજનની એ પ્રશ્નો પૂછે છે. તેને આશા સાંપડવી નિર્માયેલી છે કે નિરાશા, એનો જવાબ તો કાળજ આપશે.

પણ એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે. જગતમાં બે મોટી આર્થિક કલ્પનાઓ વચ્ચે ફરીફાઈ ચાલી રહેલી છે. એક કલ્પના યાત્રિક ઉદ્યોગવાદની છે. તે જગતભરમાં મોટાં, જંગી, યન્ત્રાથી ચાલતાં, કારખાનાં સ્થાપવા માગે છે, ને માલના ઢગલા વાળવા ઇચ્છે છે. એ વ્યવસ્થાનો અનુભવ જગતે સારી પેઠે લીધો છે. જગત આખામાં ફરીફરીને જે આર્થિક મંદી આવે છે ને મોટી હાલપાયલો થાય છે તે આ ઉદ્યોગવાદનું જ ફળ છે. જે યુદ્ધો ફરીફરીને જાગે છે, ને જેના સંહારનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે, તે યુદ્ધો આ યન્ત્રવાદનું જ ભીષણ પરિણામ છે. આવું માનનારો મોટો વર્ગ દુનિયામાં છે. છતાં એ વસ્તુની મોહની ધણી લોકોને લાગેલી છે. ધણી દેશોનાં રાજ્યસૂત્રો જેમના હાથમાં છે તે લોકોને એ જ એક રસ્તો સૂઝે છે. તેથી ભાવિ માટેની તેમની યોજનાઓમાં યન્ત્રવાદને જ પ્રધાન પદ અપાય છે. ખીજી કલ્પના છે ગ્રામઉદ્યોગના પાયાપર રચાયેલી વ્યવસ્થાની આધુનિક યુગમાં એનો મોટો પાયા પર પ્રયોગ કંઈક અંશે હિંદુસ્તાનમાં જ થયો છે. એમાં યન્ત્રોદ્યોગનો સાવ છેદ ઉઘાડેલો નથી, પણ તેના પર ઢાંક મર્યાદા તો મૂકેલી જ છે. મોટાં ગંજાવર કારખાનાંના ભેંકાર અવાજો આગળ નાનાં રેલિયા, સાળ, આદિનો અવાજ ક્યાંય ડૂળી જતો દેખાય છે. પણ જગતમાં જે શાન્તિ સ્થપાવાની હશે તો તેનો આજ માર્ગ છે.

આ વાત આટલા દુઃકાળમાં કહેતાં એમાં મતામતનો ભાસ થાય છે એ સાચું. પણ એની પાછળ જગતના અનુભવનું ને તકશુદ્ધ વિચારોનું કેવું જળ રહેલું છે. એ લેખકે આ પુસ્તકના પૂર્વાર્ધમાં

અનેક દાખલાદલીલો ને પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાયો સાથે બતાવ્યું છે. એ ચર્ચા આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે. સ્વરાજ મળ્યા પહેલાં પણ આ વિષય પરત્વે પ્રગ્ન ખરી દિશામાં જ વિચાર કરતી થાય એ જરૂરનું છે. જે જે યોજનાઓ અત્યારે નીકળી છે તે દરેકની પાછળ જીવનની એક એક ફિલસૂફી રહેલી છે. એ ફિલસૂફીને લોકમતને ટેકો મળે એટલા માટે જ આ યોજનાઓ પણ કાઢવામાં આવી છે. તેથી જ ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ કરતી વીગતવાર યોજના પણ પ્રગ્ન સમક્ષ રજૂ કરવાની જરૂર હતી. એ યોજનાની વીગતોમાં ફેરફાર ન જ થઈ શકે એવો લેખકનો દાવો નથી. પણ એ વિશેષ ચર્ચાને માટે આધારરૂપે આ રૂપરેખા બહુ જ કામ આવે એવી છે, એમાં તો કશી શંકા નથી. કેટલાયે આર્થિક પ્રશ્નો એવા છે જેને અંગે હજી ગાંધીવાદી ઢળે પૂરતો વિચાર થવો બાકી છે. એ વિચાર કરવાની પ્રેરણા પણ આ પુસ્તકમાંથી મળે એમ છે.

આ યોજના પ્રસિદ્ધ થયા પછી એની સામે ટીકા પણ થઈ છે. તેમાંની કેટલીક વિચારપ્રેરક છે. યોજનામાં ઉદ્યોગો, જમીન વગેરે પર રાષ્ટ્રની માલિકી સ્થાપવાની જે વાત છે તે ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાન્ત સાથે મેળ ખાય એવી નથી, એવી પણ એક ટીકા થઈ છે. આજે જે ધેર આર્થિક અસમાનતા ચાલે છે તે દૂર કરવાને સ્વરાજમાં રાજસત્તાનો ઉપયોગ કદી કરી જ ન શકાય, એવો અહિંસાના સિદ્ધાન્તનો અર્થ ગાંધીજીએ કયો નથી. ૧૯૩૧ માં જ્યારે આ વિષયની ચર્ચા ઊપડી હતી ત્યારે તેમણે કહેલું: “જે હિંદીઓ અંગ્રેજ આશ્રયદાતાઓની પાછળ ભરાઈ સુરક્ષિત બેઠેલા છે તેમને પણ મેદાનોમાં વસતા પોતાના ભાઈઓની સપાટી પર આવવું પડશે. તેથી સાચું સૂત્રવાક્ય તો આ હોવું જોઈએ: આજની અસ્વાભાવિક અસમાનતા દૂર કરવા સારુ રાજ્યકર્તાઓના અને તેમની જોડે ભાગીદારી કરનારા ખીજાઓના ખાસ હકો એટલા ધટાડવામાં આવશે કે જેથી તમામ વર્ગો અને કેમિો વચ્ચે સમાનતાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય.” (નવજીવન, ૨૯-૩-૩૧) ખીજા ગોળમેજી પરિપદ આગળ પહેલું જ ભાષણ

કરતાં તેમણે કહેલું: “મહાસભા સ્વભાવતઃ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સાત લાખ ગામડાંમાં વેરાયેલાં કરોડો મૂળાં, અર્થે પેટે રહેતાં માણસોની પ્રતિનિધિ છે, પછી તેઓ ‘ચિટિશ’ હિંદનાં હોય કે ‘દેશી’ હિંદનાં હોય. જે જે હિતને મહાસભા રક્ષણ આપવા યોગ્ય માને છે તે બધાં આ-મૂળાં કરોડોના હિત આગળ ગૌણ છે; અને તેથી આપને અવારનવાર જુદાં જુદાં હિત વચ્ચે અથડામણનો આભાસ થાય છે. એ અથડામણ જો ખરેખર સાચી હોય, તો આ મૂળાં કરોડોના હિતને ખાતર મહાસભા બીજા તમામ હિતનો ભોગ આપશે, એમ મહાસભાની વતી કહેતાં મને જરાયે સંકાય થતો નથી.” (નવજીવન, ૪-૧૦-૩૧) ફરી એ જ પરિપદમાં ‘બેદલાવ’ નો અર્થ સમજાવતાં તેમણે કહેલું: “દીન, દલિત, ‘પતિત’ને મૂડીદારોએ, જમીનદારોએ, ઉચ્ચ કહેવાતા વર્ણોએ, અને છેવટે શાસ્ત્રશુદ્ધ રીતે અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ જે ક્રાચડમાં ફાંપાડી દીધા છે, તેમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ભારતવર્ષને આવતાં ધણાં વરસ સુધી કાયદાઓ પસાર કર્યાં કરવા પડશે, એવી મને ખીક છે. આ લોકોને જો આપણે ક્રાચડમાંથી બહાર કાઢવા હોય તો, પોતાનું ઘર વ્યવસ્થિત કરવા માટે, આ લોકોનો વિચાર પહેલો કરવાની, અને જે બોજાઓ નીચે તેઓ કચડાઈ રહ્યા છે તેમાંથી તેમને છોડવવાની પણ, રાષ્ટ્રીય સરકારની ફરજ થઈ પડશે. અને જે જમીનદારો, ધનિકો, અને આજે જેઓ ખાસ હકો ભોગવી રહ્યા છે એવા લોકો—તેઓ ગારા હોય કે હિંદી એની દરકાર મને નથી—જે જુઓ કે તેમની સામે બેદલાવ રખાય છે, તો હું તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવીશ; પણ મારાથી મદદ થઈ શકતી હશે તોપણ હું મદદ નહીં કરું, કેમકે હું તો એ ક્રિયામાં તેમની મદદ માગીશ. અને તેમની મદદ વિના આ લોકોને ક્રાચડમાંથી બહાર કાઢી શકાશે જ નહીં.” (નવજીવન, ૨૦-૧૨-૩૧) વળી એ જ લાપણમાં તેમણે કહેલું: “જો રાષ્ટ્રીય સરકાર એવા નિર્ણય પર આવે કે એ જગા (નવી દિલ્લીનાં આલેશાન મકાનો) જરૂરની નથી, તો પછી એના પર ગમે તેટલા હક લાગતા હક લાગતા હશે તોયે તે લઈ લેવામાં આવશે, અને હું

તમને કહું કે એ કશા વળતર વિના લઈ લેવામાં આવશે; કેમકે જો આ સરકાર વળતર આપે એવી માગણી તમે કરશો, તો એ ગાયને દોહી બકરીને પાવા જેવું થશે. એટલે એ નહીં જ બની શકે. આ કડવી ગોળા તમારે ગળે ઉતારવા હું તમને રીઝવવા મથી રહ્યો છું; કેમકે જો મહાસભા કલ્પે છે એવી સરકાર હસ્તીમાં આવે તો આ કડવી ગોળા ગળે ઉતાર્યે જ છૂટકો છે.” (નવજીવન, ૨૦-૧૨-૩૧) ૧૯૪૨ માં પણ તેમણે આવા જ વિચાર પ્રગટ કરેલા. તેમને પૂછવામાં આવ્યું: “ત્યારે આપને એમ જ લાગે છે ને કે એ જમીનો વળતર અપાયા વિના ખાલસા થવી જોઈએ?” તેનો જવાબ દેતાં તેમણે કહેલું: “બેશક. જમીનદારોને વળતર આપવા જેટલા પૈસા જ કાઢી કાઢી ન શકે.” (લુઈ શીશર: ‘ગાંધીજી સાથે અઠવાડિયું’, પૃ. ૮૬) આ વચ્ચેની દૃષ્ટિએ આ યોજના વાંચવાથી ધણી શંકાનું નિવારણ થવાનો સંભવ છે.

ગાંધીજીએ રજૂ કરેલા કાર્યક્રમની એક ખખી એ છે કે એમાંના ઘણા ભાગનો અમલ પ્રજા પોતે સ્વેચ્છાએ કરીને સ્વરાજને પાસે લાવી શકે એમ છે. એ સ્વરાજ વિષેનું પોતાનું જે સ્વપ્નચિત્ર ગાંધીજીએ આપ્યું છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે:

“મારો પ્રયત્ન એવા ભારતવર્ષને માટે હશે જે ભારતવર્ષમાં પ્રજાના વર્ગોમાં જાંચાનીયાના ભેદો નહીં હોય; એ ભારતવર્ષમાં સૌ કોમો હળીમળીને રહેતી હશે; એ ભારતવર્ષમાં અસ્પૃશ્યતાના પાપને તથા કુશી પીણાં ને પદાર્થોને સ્થાન નહીં હોય; સ્ત્રીઓ પુરુષોના જેટલાજ હક ભોગવતી હશે; આપણે બ્રાહ્મીની આખી દુનિયા સાથે શાન્તિથી રહેતા હઈશું, અને કોઈને લૂંટતા કે કોઈનાથી લૂંટાતા નહીં હોઈએ, એટલે આપણે નાનામાં નાનું લસ્કર રાખવું પડશે. મૂર્ગાં કરોડોના હિતના વિરોધી નહીં તેવા તમામ દેશી કે વિદેશી હિત-સંબંધી સ્વીવટપૂર્વક જાળવવામાં આવશે. મને પોતાને દેશી અને વિદેશી વચ્ચેનો ભેદ અકારો છે. આ મારા સ્વપ્નનું ભારતવર્ષ છે.”

પદ્મ પ્રકાશન લિ. તરફથી આ પુસ્તક મૂળ અંગ્રેજી ‘Gandhian Plan’ ના નામે બહાર પડ્યું છે.

ગોધરા, ૨૬-૩-૪૫

અંદર્શકર પ્રાણશંકર શુક્લ

૧. પ્રાસ્તાવિક

વેપારઉદ્યોગમાં લોકોને મનગમતી રીતે કામ ચલાવવાની છૂટ છે, ને રાજ્યે તેમાં દખલ કરવી યોગ્ય નથી, એમ એક કાળે મનાતું. પણ હવે એ જમાનો રહ્યો નથી. જગતના સર્વ દેશોમાં વેપારઉદ્યોગ પર સરકારનો અંકુશ વધતો ગયો છે. એટલે હવે દેશના આર્થિક વિકાસની નિશ્ચિત યોજના ધડવા તરફ બધે ઠેકાણે ખાસ ધ્યાન અપાવા લાગ્યું છે. ગયા મહાયુદ્ધ પહેલાં એવી યોજનાઓ ધડાતી; પણ તે મજૂરોનું હિત, રહેવાનાં ઘરોની સગવડ, બેઠારી વગેરે જૂજ વિષયો પૂરતી જ. યુદ્ધ પછીના કાળમાં એવી યોજનાઓનું ક્ષેત્ર ધણું વિશાળ બન્યું છે; અને હવે રાષ્ટ્રીય જીવનનાં લગભગ તમામ અંગોને વિષે યોજનાઓ ધડાય છે. સોવિયેટ રશિયાએ પાંચ વરસની યોજના ધડી એ આ દિશામાં પહેલું પગરણ હતું. તેની દેખાડેખી આખી દુનિયામાં આર્થિક યોજનાઓ ધડવાનો ધો ચાલ્યો છે. અમેરિકામાં ભારે મંદીનાં માણં પરિણામોને પહોંચી વળવા પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે જે યોજના કરી તેને 'નવો પ્રયોગ' એ નામ આપ્યું. હિટલરે ચાર વરસની યોજના શરૂ કરી, તેમાં મુખ્ય ધારણા જર્મનીને અત્યારના વિશ્વયુદ્ધને માટે તૈયાર કરવાની હતી. ઇંગ્લંડ એ ક્ષેત્રમાં કંઈક મોડું જિત્યું; ને તેણે દીછવાઈ ને અન્યવસ્થિત યોજનાઓ કરીને સન્તોષ માન્યો. પણ હમણાં ત્યાં જે 'બીવરીજ યોજના' નીકળી છે તે આ દિશામાં થયેલો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન છે એમાં શંકા નથી.

પશ્ચિમની દબે આર્થિક યોજના ધડવાનું કામ હિંદમાં પહેલવહેલું સર વિશ્વેશ્વરૈયોએ ઉપાડ્યું, એમ કહી શકાય. તે પછી, મહાસલાતાં પ્રધાનમંડળોના અમલ દરમિયાન, મહાસલાએ આખા રાષ્ટ્રને માટે યોજના

ધડવાને એક ખાસ સમિતિ નીમી. જવાહરલાલજી તેના પ્રમુખ હતા. એ સમિતિએ આખા હિંદના આર્થિક વિકાસની વ્યવસ્થિત ને વિશાળ યોજનાનું, વીગનોથી બરેલું, ખોખું તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ દુર્ભાગ્યે એ સમિતિનું કામકાજ ખોળખે પડ્યું છે. તેમ થવાનાં કારણ આપણે જાણીએ છીએ. દેશમાં અત્યારે બારે કડવાઈ ને નારીપાસીનું વાતાવરણ છે. તેમાંથી લોકોનું ધ્યાન આડે દારવા હિંદુસ્તાન સરકારે મુદ્દ પછી દેશની નવરચનાની યોજનાઓ કરનારી સમિતિઓ નીમી છે. એની પાછળ હેતુ હિંદના સ્વરાજનો જે મુખ્ય પ્રશ્ન છે તેને ગોણ બનાવી દેવાનો જ લાગે છે. હું તો માનું છું કે એ યોજનાઓથી હિંદ કરતાં બિટનનો જ સ્વાર્થ વધારે સંધારે. અત્યારે દેશમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષને મોટે ડુઆ દેવાયા છે, ને રાષ્ટ્રની વાચા બધ થઈ ગઈ છે, તેવે વખતે આઠ વિખ્યાત ઉદ્યોગપતિઓએ દેશના આર્થિક વિકાસ માટે પંદર વરસની યોજના રમૂ કરી દેશની દેખીતી સેવા કરી છે. લોકોમાં એ યોજના ‘મુંબઈ યોજના’ ને નામે ઝાળખાય છે. એના ધડનારા જે કુશળ ને વિખ્યાત વેપારીઓ છે તેમની શુભ નિષ્ઠા ને દેશદાત્ર વિષે શંકાને સ્થાન છે જ નહીં. પણ તેમની યોજના એ પશ્ચિમની દળે ધડેલી મૂડીવાદી યોજના છે, એ વાત ન બૂલી શકાય. શ્રી. માનવેન્દ્રનાથ રાયે એક ‘લોકયોજના’ ધડી છે; તેમાં દસ વરસમાં કુલ ૧૫૦ અબજ રૂપિયા ખરચવાની ગાંઠવણ છે.

પણ મને લાગે છે કે આ યોજનાઓ ધડતાં આપણા દેશની જે ખાસ સંસ્કૃતિ ને સમાજરચના છે તેના તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. ખરું જોતાં તો એ સંસ્કૃતિ ને સમાજરચનાના પાયા પર જ હિંદની આર્થિક યોજનાનું મંડાણ રચાવું જોઈએ. પશ્ચિમની યોજનાઓ, પછી તે મૂડીવાદી દળની હોય કે સમાજવાદી દળની, તેની કેવળ નકલ કર્યું ન ચાલે. આપણે જે યોજના ધડીએ તે સ્વદેશી દળની હોવી જોઈએ, ને તેનાં મૂળ હિંદની ભૂમિમાં જોડાં જિતરેલાં હોવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં સુવ્યવસ્થિત ને સજળ આમર્થ્યાયતો છેક પ્રાચીન

કાળથી ચાલી આવી છે. એ આપણી એક ખાસિયત છે એમ કહી શકાય. જગતમાં બીજે એનો ભોટો ભેવા જડતો નથી. એની રચના ગૃહઉદ્યોગોના પાયા પર થયેલી હતી. એ ઉદ્યોગો દ્વારા માનવસેવા, સમાનતા, ન્યાય, શાન્તિ ને સહકારની ભાવના સચવાતી ને વધતી. એટલે આપણે તો એવી આર્થિક યોજના ઘડવી જોઈએ જેમાં પશ્ચિમની નરી નકલ કરેલી ન હોય, પણ જે બીજા દેશોને રસ્તો દેખાડે એવી હોય, ને અન્તે જગતની નવી જ અર્થવ્યવસ્થા રચવામાં મદદ કરે એવી હોય. મહાત્મા ગાંધી ગયાં પચીસ વરસથી એ પ્રાચીન હિંદી અર્થવ્યવસ્થાના આદર્શો પર ભાર મૂકતા આવ્યા છે. હવે પશ્ચિમના વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ તેમના આર્થિક વિચારોને ટેકા આપવા લાગ્યા છે. મને ગાંધીજીનાં લખાણોનો અભ્યાસ કરવાની તક તો મળી જ હતી, પણ તે ઉપરાંત હિંદના વિવિધ આર્થિક પ્રશ્નો વિષે તેમની સાથે મોઢામોઢ ચર્ચા કરવાનો પણ લાભ મળ્યો છે. એટલે મહાત્માજીના વિચારો લેકો આગળ વ્યવસ્થિત રૂપમાં રજૂ કરવાની મેં હામ ભીડી છે. સાથેસાથે મેં પશ્ચિમના વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રીઓ ને સમાજશાસ્ત્રીઓના પુરાવા પણ ટાંક્યા છે. ગાંધીજીએ હિંદના આર્થિક પ્રશ્નો વિષે પુષ્કળ લખ્યું છે. પણ તેઓ જૂની ઢંચના અર્થશાસ્ત્રી નથી; અર્થશાસ્ત્રનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જૂના વખતથી વપરાતા પારિભાષિક શબ્દો તેઓ વાપરતા નથી, છતાં તેમનાં લખાણોમાં આપણે એક પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થાની ઝાંખી કરી શકીએ છીએ. એ વ્યવસ્થા પ્રાચીન ભારતની પ્રણાલિકાના પાયા પર રચાયેલી છે; એટલું જ નહીં પણ યુદ્ધોને લીધે છિન્નલિન થયેલી આજની દુનિયા જો ગાંધીજીની એ યોજનાને અનુસરે તો તેને યુદ્ધ, શોષણ ને વિનાશને બદલે શાન્તિ, સુરક્ષિતતા ને પ્રગતિનો રસ્તો મળી રહે એમ છે. પણ એક વાત આપણે જૂવવા જેવી નથી. તે એ કે રાજકીય સ્વતંત્રતા વિના આ બધી યોજનાઓ નકામી છે. હિંદ સ્વરાજ ભોગવતું હોય તો જ તે પોતાની ધારણા પ્રમાણે દેશની આર્થિક નવરચના કરી શકે.

૨. મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો

અત્યારે આર્થિક વિકાસ અને નવરચનાની યોજનાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. તે વખતે આપણે એક મૂળ વાત એ યાદ રાખવાની છે કે આ યોજનાઓ ખરું જોતાં સાધનરૂપ છે, સાધ્ય નથી. યોજના ધડવી એ ખરામ વસ્તુ નથી. જીલટું એમ કરવામાં તો હિર્ષદષ્ટિ ને ડહાપણ દેખાઈ આવે છે. પણ ફેટલીકવાર જે અટપટી ને ભુલભુલામણીવાળી તોતિંગ યોજનાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે, તેની પાછળ હેતુ સૂક્ષ્મ ને બેહદી દબના શોષણ પર ઢાંકપિછોડો કરવાનો હોય છે. એટલે એવી યોજનાઓનો વિચાર કરતાં આપણે શંકા ને સાવચેતી રાખીને ચાલવું ધટે છે.

આર્થિક વિકાસની યોજના ધડી કે બેડો પાર એમ સમજવાનું નથી. યોજના ધડવાથી જ આપણા અટપટા સવાલો જીકલી જશે ને દુનિયા સુધરી જશે એમ માની લેવાનું નથી. એ યોજના દ્વારા આપણે કેવું ખોય સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ એનો પર બધો આધાર રહે છે. સોવિયેટ રશિયામાં યોજનાપૂર્વક કામ લેવાથી લોકોની રહેણીનું ધોરણ સારી પેઠે સુધર્યું છે ખરું; પણ તે માટે વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા પર ધણો કાપ મુકાયો છે. નાઝી જર્મનીમાં બન્યું છે એમ યોજનાપૂર્વક કામ ચલાવવાથી લોકોની બેકારી ઝાંઝી થાય ખરી; પણ ત્યાં યુદ્ધને માટે જંગી તન્ત્ર જીતું કરવાને લોકો પર નિર્દયપણે જોરજુલમ કરવામાં આવે છે. અમેરિકાના 'નવા પ્રયોગ'ની મદદથી કદાચ તાત્કાલિક સંકટમાંથી પાર પડાય, કે દેશના આર્થિક જીવનમાં જે વ્યાધિ પેઢેલો તે થોડા વખતને માટે શાન્ત પડે. વિલાપતમાં જે ખીવરીજ યોજના ચાલે છે તે કદાચ ધ્વંસાંડની વસાહતો ને તેના તાજાના મુલકોને વધારે ચૂસીને અંગ્રેજ લોકો માટે વધારે સુખસગવડ પૂરાં પાડે. આર્થિક યોજના અથવા આયોજન એ વિશાળ ધન્ત્રના જેવી વસ્તુ છે; એનો સદુપયોગ પણ થાય ને દુરુપયોગ પણ થાય. એટલે કોઈ પણ યોજના વડે કયો હેતુ સાધવાની ધારણા રખાયેલી

છે, ને તેના મૂળમાં કેવી ભાવના રહેલી છે, એ મહત્વની વસ્તુ છે.

આર્થિક યોજનાને પરિણામે લોકોની સુખસગવડમાં વધારો થાય કે તેમની આઆદી વધે એટલું જ સ્પષ્ટ નથી. તેમની આવક વધે એ પણ પૂરતું નથી. તેમના સંસ્કારોમાં પણ વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. તેથી મહાસભાએ નીમેલી યોજના સમિતિએ કહેલું કે પ્રજાના સંસ્કારો ને આત્મચાનની વૃદ્ધિનો વિચાર પણ આ યોજનામાં થવો જોઈએ. પશ્ચિમમાં હવે લોકોની રહેણીનું ધોરણ ઊંચું કરવાનો ઝાઝો અવકાશ રહ્યો નથી, એટલે ત્યાં એમ કહેવામાં આવે છે કે આયોજનનો હેતુ લોકોની બેઠારી ટાળી તેમને ‘પૂરું કામ’ આપવાનો છે. પણ ‘પૂરું કામ’ આપ્યા પછી શું? દેશની કુદરતી સાધનસામગ્રી ને મનુષ્યજનને પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવાનો આયોજનનો હેતુ છે, એમ પણ કહેવાય છે. પણ મોટા મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો ને માલના ઉત્પાદનનો જથ્થો વધારવાનું જે માફું પરિણામ આપ્યું છે — એક તરફ માલના ઢગલા વળ્યા છે, ને બીજી તરફ માણસો બૂબે મરે છે ને પહેરવા પૂરાં વસ્ત્ર પામતા નથી — એ તો દીવા જેવું દેખીતું છે.

ત્યારે આપણે જે આર્થિક યોજના ધડીએ તેમાં ધ્યેય શું રાખવું જોઈએ? અધ્યાપક કોશના કહેવા પ્રમાણે, આપણી આર્થિક યોજના એવી હોવી જોઈએ કે એનાથી દેશની ઉત્પાદનશક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થવા પામે, ને સાથેસાથે લોકોમાંધનની વહેંચણી એવી ન્યાયપૂર્વક થાય કે માણસો ઠીકઠીક સુખસગવડમાં રહી શકે. એકસ, હસ્તી સારી યોજનાની બીજી એક કસોટી આપે છે. તે કહે છે કે જે પ્રમાણે એ યોજના લાગુ પડે તે સમાજ ન્યાયી, શાન્તિમય, નીતિપરાયણ, શુદ્ધિશાળી ને પ્રગતિશીલ બનવો જોઈએ; ને તેમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષો અનાસક્ત ને જવાબદારીના જ્ઞાનવાળાં થવાં જોઈએ. પણ મને તો આ વિષયમાં ચીનના નેતા ડો. સન યાત સેને રજૂ કરેલા ત્રણ સિદ્ધાન્તોની તોલે આવે એવું કશું દેખાતું નથી. એ ત્રણ સિદ્ધાન્તો છે — રાષ્ટ્રીયતા, લોકશાસન, ને લોકનિર્વાહ. આપણી યોજના આપણા દેશની સંસ્કૃતિ ને આપણી પ્રજાના સંસ્કારો-

રૂપી પાયા પર રચાવી જોઈએ. તેનો અમલ કરવામાં બજાજબરી ન થવી જોઈએ; જેમ કોઈ વૃક્ષનો વિકાસ થાય છે તેવી રીતે જ એ યોજનાનો વિકાસ થવો જોઈએ. વળી, તેનાથી 'કોઈ એક જ નાના વર્ગ' કે સમૂહનું નહીં પણ આખા રાષ્ટ્રનું હિત સંધાવું જોઈએ, ને તેને લીધે આખી પ્રજા સુખી થવી જોઈએ. વળી એ યોજનાનો અમલ કરવામાં લોકો પર જોરૂકમી ન ચાલવી જોઈએ; ને સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય વિષયોમાં તેમની વાજબી સ્વતંત્રતા પર તરાપ ન લાગવી જોઈએ. યોજના કરવામાં પણ આપણી સામે આદર્શ લોકશાસનનો હોવો જોઈએ, જહાંગીરીનો નહીં. કોઈ યોજનાનો બહુ જ ઠક્ક અમલ કરવાથી લોકોની સંપત્તિ કદાર્ય વધતી હોય; પણ તેથી તેમનો આત્મા હણાતો હોય — તેમની સ્વતંત્રતા ને સ્વરાજની ભાવનાનો ધાત થતો હોય, તો એવી સંપત્તિ કામની પણ શું? એટલે આર્થિક યોજનાને અંગે સરકારનો અંકુશ ને તેની બજાજબરી આજારમાં આજાર હોવા જોઈએ. એ યોજનાથી લોકશાસનની ભાવનાનું રક્ષણ થવું જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ એ ભાવનાને પોષણ મળી તેમાં વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. વળી બીજા દેશોની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી પણ યોગ્ય ન ગણાય, આપણે બીજા દેશોના તરાપ મારીએ, તો એટલે અંશે આપણા પોતાના દેશ

ગાંધીજીના ન જ રહે.

વ્યક્તિઓની આવક વચ્ચે જાડો ફરક રહેવો ન જોઈએ. એવું ન હોય તો વહેલો કે મોટો પણ લોકશાસનનો કાસ ચલાવે; અને રાજસત્તા ધનિક વર્ગના હાથમાં અથવા તો ખોળા જેવડા નાના વર્ગના હાથમાં જઈ પડવાની.

આર્થિક વિકાસની યોજનામાં ત્રીજો સિદ્ધાન્ત એ હોવો જોઈએ કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં વસતા એકેએક ઓ કે પુરુષને પ્રામાણિકપણે ને આત્મચેત્તેર કામ કરીને આજીવિકા મેળવવાનો હક છે. દરેક સ્ત્રીપુરુષને કંઈક પણ કામ મળવું જોઈએ, ને પ્રામાણિકપણે કરેલા એ કામનું સારામાં સારું વળતર મળવું જોઈએ. એનો આ જે હક છે તે છીનવી લેવાનો કોઈને અધિકાર નથી. પશ્ચિમના દેશોમાં બેકાર માણસોને રાજ્ય તરફથી જે જૂજ મદદ દાનરૂપે અપાય છે તેને કંઈ ‘આજીવિકા’ ન કહી શકાય. એ બે વસ્તુમાં જમીન આસમાનનો ફરક છે. લાખો માણસો કામ કરવા રાજ હોવા છતાં તેમને કામ મળતું નથી, બેકાર બેસી રહેવું પડે છે, ને તેઓ પેટપૂર ખાવાનું પણ પામતાં નથી; એનો ઇલાજ તો એ છે કે આપણે માણસનો શ્રમ બચાવનારાં મોટાં મોટાં યંત્રો દાખલ કરવાનો સોલ છોડવો જ જોઈએ. સમાજના આર્થિક વિકાસનો વિચાર કરતાં આપણે માણસના હિતનો ને તેના કલ્યાણનો વિચાર કરે ન મૂકી દેવો ધટે. યંત્રો કે માલમત્તા કરતાં માણસનું મૂલ્ય ને તેનું મહત્ત્વ વધારે છે. દેશની ઉત્પાદનશક્તિ ને સંપત્તિ આપણે વધારવાની છે એ સાચું. પણ એ વધારો માણસને સુખી કરવા માટે કરવાનો છે; તેનું સુખ દરેક લઈ તેને રંજાડવા માટે નહીં. ડૉ. સન યાત સેનના સિદ્ધાન્તોનો સાચો અર્થ આ જ છે એમ હું માનું છું. ગાંધીજી પણ એ જ વાત જુદા શબ્દોમાં કહી રહ્યા છે.

દરેક પંક્તિના પ્રકરણમાં હું મૂડીવાદી તેમજ સમાજવાદી દળની જે અનેક યોજનાઓ આજ લગીમાં નીકળેલી છે તે દૃકામાં તપાસવા ધારું છું. ઉપર જે સિદ્ધાન્તો ગણાયા તેની કસોટીમાં એ યોજનાઓ ફગી નીવરે છે એ જોવાનું છે.

૩. ગાંધી-યોજના શા માટે ?

ગયા થોડાકે દસકામાં, ચત્રાની વૃદ્ધિને પરિણામે, ઉદ્યોગ તેમજ ખેતી બંનેમાં ઉત્પાદનશક્તિ ઘણી જ વધી ગઈ છે. ઉત્પાદનશક્તિ વધવાને લીધે ખરું જોતાં તે દુનિયામાં સંપત્તિ, આરોગ્ય ને સુખ વધવાં જોઈએ, ને ગરીબાઈને પ્રશ્ન આયોચ્યાર જીકલવો જોઈએ. પણ એને બદલે આપણે શું જોઈએ છીએ ? થોડાં જ વરસ પર એવી મંદી આવી ગઈ કે તેને લીધે આખી દુનિયાના પાયા હલમચી ગયા. અનાજ અને કાચા માલના ભાવો પડ્યા હતા, પણ એને જોઈ ભાવે ખરીદનારા માણસો મળતા નહોતા. કરોડો સ્ત્રીપુરુષો બેઠાર થઈ પડ્યા કેમકે મિલો ને કારખાનાંવાળા પોતાનો માલ નફો લઈને વેચી-શકતા નહોતા, ને તેથી મિલો ને કારખાનાં બંધ પડ્યાં હતાં કે પૂરા કલાકે કામ કરી શકતાં નહોતાં. અધ્યાપક કોલ કહે છે તે ખરું છે કે “મનુષ્યના શ્રમની ઉત્પાદનશક્તિના વધારાને લીધે બેકારી ને સંકટ જ નીપજવાનાં હોય, તો એ શ્રમને વધારે ઉત્પાદક બનાવવા માટે વૈજ્ઞાનિકો સાધનો યોજે એ શા કામનું ? શ્રમને હળવો કરવા માટે યોજેલાં ચત્રા જો વધારે ને વધારે માણસોને બેકાર ને બેરોજગાર બનાવે, તો એવાં ચત્રા પેદા કરવાનો શા ઉપયોગ ?” માલનું ઉત્પાદન વધારવાની આપણી શક્તિ ઘણી વધી છે; પણ એ માલ લોકો ખરીદી ને વાપરી શકે એટલા પૈસા એ લોકોને પહોંચાડવાની જોગવાઈ આપણે કરી શક્યા નથી. તેને લીધે એક તરફ કરોડો લોકો બેકારી ભોગવે છે ને અન્નવસ્ત્રના સાંસા વેઠે છે; ને બીજી તરફ માલના જે ભાવો વળ્યા છે તે ખરીદનાર માણસો નથી. એ રીતે વિપરીત સ્થિતિ આજે આપણી સામે આવી પડી છે — અથવા વધારે ચોક્કસાઈથી કહીએ તો, વર્તમાન યુદ્ધ સર યુધું ત્યારપહેલાં એવી સ્થિતિ હતી.

બેશક આ ઉપાધિનું શૂળ કારણ તે ઉત્પાદનનો વધારો નથી પણ આપણી આર્થિક વ્યવસ્થામાં રહેલી ખામી છે. એ વ્યવસ્થા પાછળ જે આદર્શ રહેવો છે તે પણ ભૂતભરેલો છે મૂડીવાદને લીધે લાખો માણસોનું શોષણ ચાલુ છે ને તેમને બેકાર પડવા વારો આવે છે,

એટલું જ નહીં પણ માણસોને તોપનાં ભક્ષ બનવું પડે છે કે યન્ત્રોના એકાદ ખીલા જેવા જડ થઈને કામ કરવું પડે છે. મૂડીવાદ ધીરેધીરે લોકશાસનની પણ જડ ઉખાડી રહ્યો છે. મૂડીવાદ પર સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને લોકશાસનરૂપી ભલકભર્યાં વસ્ત્રો ઝોઝાડી તેને રૂપાળો દેખાડવાના મિથ્યા પ્રયત્નો થાય છે ખરા; પણ હવે સફ્ટ જાણે છે કે એ સુંવાળા મોજાની અંદર લોખંડનો પંજો છુપાયેલો પડ્યો છે. મૂડીવાદની સર્વોપરી સત્તા કબૂલ કરવાની કોઈ ના પાડે, તે તે તરત જ માથું ઊંચકી પોતાનું જોર બતાવે છે, ને ફાસીક્રમ કે નાઝીવાદ જેવા બેદુદા રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. અખ્યાપક લાસ્કીએ પશ્ચિમના તાજેતરના ઇતિહાસનું અવલોકન કરીને બતાવ્યું છે કે જે દેશોમાં મૂડીવાદનું જોર છે ત્યાં લોકશાસન અસંભવિત છે.

પૈસા માટેના માણસનો આ જે અપાર લોભ છે તેમાંથી જ માણસનું શોષણ, વસાહતોની સ્થાપના ને, સામ્રાજ્યવાદની અનર્થપરંપરા પેદા થાય છે. એમાંથી આગળ જતાં યુદ્ધો પણ ફાટી નીકળે છે, ને લાખો માણસોનો એકસામટો સંહાર ચાલે છે. બરનાડ શે કહે છે: “મૂડીવાદને અંતરાત્મા નથી, તેમ એનો કોઈ સ્વદેશ પણ નથી.” એને એકમાત્ર લગની નફાની લાગેલી છે; ને પૈસો એનો પરમેશ્વર છે. એ વાતની સાક્ષી પશ્ચિમના અનેક અર્થશાસ્ત્રીઓએ પૂરી છે. આપણે આજે પૈસા પાછળ ઘેલી થયેલી દુનિયામાં રહીએ છીએ. મૂડીવાળાઓ એ દુનિયાના ચક્રવર્તી રાજાઓ છે. એકાદીન નામનો એક અર્થશાસ્ત્રી કહે છે કે નફા ને પૈસા માટેની આ જે ગાંડી ને નિરંતર ચાલી રહેલી દોડધામ છે તેને લીધે આમવર્ગ પર ભારે સિનમો ગુજારવામાં આવ્યા છે. પણ મૂડીવાદના નાશનું બીજ એની પોતાની અંદર જ પડેલું છે; કેમકે અમર્યાદ લોભ વહેલોમોડો આક્રમણકારી બન્યા વિના રહેતો નથી, ને પછી એને પરિણામે પાષમાલી ને વિનાશ જ થવા પામે છે. પણ ત્યારે આનો ઉપાય શો ? દુનિયામાં માલના ટગસા પત્રા હોવા છતાં લેકોને અનવચના વાખ્યા પડે છે, એ વિપરીત સ્થિતિ-માંથી કેમ કયે છુટાય ? કાગળે કરીને આનો કંઈક રસ્તો નીકળશે

એવી નિરાંત વાળીને આજસુ બેસી રહેવાનું આપણને પોસાય એમ નથી. ખરનાડું સો કહે છે તેમ, “એ તો ઘોડો પૂરપાટમાં દોડ્યે જતો હોય ત્યારે ગાડીમાં હાથ બેઠીને બેસી રહેવા જેવું છે. ‘હું’ બીજું શું કરી શકું ?” એમ કહીને તમે બદલું બતાવી શકો. પણ તમે લાચાર છો એટલા કારણસર ગાડી ભાડી વળીને ધડકો થતો અટકવાનો નથી.”

ફાસિસ્ટ યોજના

દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં તથા જુદી જુદી જાતની યોજના અજમાવવામાં આવી છે. પહેલો પ્રકાર તે ફાસિસ્ટ કે નાઝી યોજનાનો. પણ એમાં તો રાજ કરતાં ઈલાજ ખૂબ નીવડ્યો છે. ૧૯૩૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં હિટલરે આર્થિક સ્વાવલંબનની ચાર વરસની યોજના જાહેર કરી હતી. તેને અંગે શસ્ત્રાસ્ત્રના સરંજામ પેદા કરવાના હતા; ને દેશના આર્થિક સ્વાવલંબન માટે તૈયારીઓ કરવાની હતી; એટલે લોકોને કામ મળ્યું ને બેકારી ધરી, એમાં શંકા નથી. પણ કામ મળવાને લીધે લોકોની સુખસગવડમાં વધારો થયો નહીં કે તેમની રહેણીનું ધોરણ સુધર્યું નહીં. તેને બદલે રાષ્ટ્રને પૂરેપૂરું શસ્ત્રસજ્જ બનાવવામાં આવ્યું, ને જર્મનીને ‘માખણ’ને બદલે ‘તોપો’ પસંદ કરવાનું શિક્ષણ અપાયું. નાઝીઓની અર્થવ્યવસ્થા એ ‘યુદ્ધ માટેની અર્થવ્યવસ્થા’ જ હતી. એમાં ધડકો થવાનો મસાલો ભરેલો હતો. એટલે ધડકો થયો પણ ખરો, ને તેનાથી આખી દુનિયાના પાયા હાલી ગયા. ત્યાં પણ ખરી સત્તા તો ઉદ્યોગપતિઓના જ હાથમાં હતી. ખરું જોતાં ફાસીઝમનો જન્મજ અવનતિ પામતા, ને તેથી રણે ચડેલા, મૂડીવાદમાંથી થયો હતો; અને લોક ને રાષ્ટ્રચુરપી દુર્ગ પકુપકુ યદ્ય રલ્લો હતો તેને ટોકા આપીને ટકાવી રાખવો એ જ મુખ્ય કામ ફાસીઝમને કરવાનું હતું. ફાસિસ્ટ અમલમાં, જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રો પર રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા જામી છે, ને વ્યક્તિઓ પર રાજ્યની સત્તા નિર્દયપણે ચલાવવામાં આવે છે. છે. પશ્ચિમના એક લેખકે કહ્યું છે કે “આજે રાજ્યને દેવની જેમ પૂજવામાં આવે છે; ને આના જેવી ભાયાનક મૂર્તિપૂજા તો દુનિયાએ

આજ સુધી કદી જોઈ નથી.” લોકશાસનની ધર્મારતના પાયામાં જ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ વિષેનો આદર રહેલો છે, એ લોકશાસનને આ દેશોમાં પ્રયત્નપૂર્વક દેખાવી દેવામાં આવ્યું છે, ને તેની જગાએ સર્વસત્તાધીશ એવી જહાંગીરીની સ્થાપના થયેલી છે.

અમેરિકાનો 'નવો પ્રયોગ'

બીજો પ્રકાર તે અમેરિકામાં પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે અજમાવેલા 'નવો પ્રયોગ'નો. એને ખરું જોતાં 'યોજના' એ નામ પણ આપી શકાય એમ નથી. એમાં તો કેવળ મૂડીવાદને એક સંકટમાંથી પાર પાડવા માટે એક પછી એક યોજના ફેટલાક વહેવાર ઉપાયો જ હતા. મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં જે ફેટલાક દેખીતા દુષણ હતાં તે દૂર કરીને એ વ્યવસ્થાની નવેસર રચના કરવાનો એ નિશ્ચયપૂર્વક કરેલો પ્રયત્ન હતો. અમેરિકામાં નવી આર્થિક વ્યવસ્થા સ્થાપવાનો પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટનો ધરાદો ન હતો. જૂની વ્યવસ્થાના સંચાને જ ઉકેલી, સુધારીને ફરી ચાલતો કરવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો. મજૂરવર્ગને વધારે કામ મળે તો તેમને પૈસા મળે ને તેઓ તૈયાર માલ ખરીદી શકે. અને તેમ થાય તો એ માલ પેદા કરનાર મૂડીવાળાઓનો માલ ઊપડે ને તેમને રાહત મળે. એટલા માટે દેશમાં બાંધકામનો મોટો કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો. મજૂરોના કામના કલાક ઘટાડવામાં આવ્યા, ને તેમની મજૂરીના દર વધારવામાં આવ્યા. પરદેશથી આવતા માલ પર નુખાતી જકાતમાં વધારો કરવામાં આવ્યો. બજારમાં દાણાનો ભરાવો ઘણો ન થાય તે માટે સરકાર તરફથી દાણાની ખરીદી કરવામાં આવી; તેથી ખેતીના ધંધાને મદદ થઈ. દાણા તથા ખેતીની બીજ નીપજના ભાવ ગળડી ગયા હતા, તે વધારવા માટે અમુક અમુક બીજોનું વાવેતર ઘટાડવામાં આવ્યું. જોકોને સરકાર તરફથી નાણાં ધીરવામાં આવ્યાં, જેથી તેમની શાખ ટકી રહે. આવાં અનેક પગલાંથી અમેરિકાને એ બીડનો વખત કાઢી નાખવામાં ધણી મદદ થઈ. પણ સમાજશરીરમાં જે રોગ પેટેલો હતો તેનો એ કાવમનો ઉપાય ન હતો. રોગનાં જે જે ચિહ્નો દેખાયાં તેના કામચલાઉ ધંધાજ કરી દરદીને કંઈક રાહત આપવાનો એ પ્રયત્ન

હતો. કાપે કશું છે તેમ, આ નવા પ્રયોગની પાછળ અર્ધોપર્ધો સમાજ-વાદ દાખલ કરવાનો પણ હિસો નહોતો; પણ ‘અમેરિકાના મૂડીવાદને ફરી પાછો નફો મળતો થાય એવા ધોરણ પર પાકે પાપે ચલાવવાનો જ પ્રયત્ન એમાં હતો.’”

બ્રિટિશ યોજના

મેટ બ્રિટને આર્થિક યોજનાના વિષયમાં પણ ‘માડુ’ એની મેજ નેમ ગણાતું હોય તેમ ગણડવા દીધું છે. ૧૯૧૪ સુધી તો ત્યાં યોજના જેવી કોઈ વસ્તુ જ નહોતી, એમ કહી શકાય. પશ્ચિમમાં મહામુદ્ર વખતે ત્યાં સરકારને વેપાર, ઉદ્યોગ ને ખેતી પર અંકુશ મૂકવા જ પડ્યા. મુદ્ર પછીના કાળમાં જે મંદી આવી તે વેળા તેને કંઈક આર્થિક યોજના પણ ધડવી પડી. પણ એ યોજનાઓ છત્રીછવાઈ કરેલી; જુદી જુદી યોજનાઓ વચ્ચે મેળ ન હતો; ને તેની પાછળ કંઈ ૨૫૪ ઉદ્દેશ પણ દેખાતો નહોતો. અમુક અમુક વખતે સંજોગવચ્ચાત જે કરવું પડ્યું તે જ બ્રિટને કયું. એ દિશામાં છેલ્લો પ્રયત્ન તે ‘બીવરીજ યોજના’. એમાં મુખ્ય હેતુ લોકોને ‘પૂરેપૂરું કામ’ આપવાનો રખાયેલો છે. તે ઉપરાંત દરેક પ્રજાજનને જીવનની સુખસગવડો ઓછામાં ઓછી અમુક પ્રમાણમાં અપાશે જ, એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે. અને તેને માટે બેકારી સામેના વીમો, અપંગ થયેલાંને મદદ, ધરડાંને પેન્શન, બાળકો માટે ભથ્થાં, દવાપાણીની મદદ વગેરે ઉપાયોની જોગવાઈ કરેલી છે. યોજનાનો ઉદ્દેશ એ કે પૈસાદાર લોકો પર કર નાખી તેમની પાસેથી પૈસા લેવા; અને એ કરનાં નાણાંમાંથી ગરીબોને જીવનની અનેક પ્રકારની સુખસગવડો પૂરી પાડવી. આ યોજનાને પરિણામે એ પ્રજા જે વિભાગમાં વહેંચાઈ જશે — એક ભાગ કર આપનારાનો, ને બીજો કર ખાનારાનો, એમ ડીન, ઇંગ નામના લેખકે કહ્યું છે. બેકારી સામેના વીમામાં સરકાર તરફથી મળતી જૂજ દાનની રકમ કરતાં અપમાન ઓછું એ સાચું. પણ જે વચ્ચે જે ભેદ છે તે ઓછાવવાનો જ છે. આ પ્રકારની યોજનામાં, પહેલાં મૂડીદારોને મરીમોનું શોષણ કરવાની છૂટ અપાય છે; ને પછી એ શોષકો પર

કર નાખી, શોષાયેલા લોકોને પૈસાની મદદરૂપી રોટલાનાં બટકાં નાખાય છે. એ આખી ક્રિયા અસ્વાભાવિક, અવનતિકારક, ને આર્થિક દૃષ્ટિએ ગેરફાયદો કરનારી છે.

સોવિયેટ યોજના

યોજનાનો ત્રીજો પ્રકાર તે સોવિયેટ રશિયાએ ઘટેલી યોજનાનો છે. રશિયાએ બેવાર જે પાંચ પાંચ વરસની યોજનાઓ કરેલી તેના તરફ આખી દુનિયાનું ધ્યાન એંચાયું હતું, ને ઠરેઠર તેની ત્યાહવા થયેલી; કેમકે એના પાયામાં મૂડીવાદ કઠોર્તા જુદી જાતના સિદ્ધાન્તો રહેલા હતા. સોવિયેટ રશિયાનો પ્રયોગ શોષાતી માનવજાતિને ઉગારશે એવી આશાથી તેને આખી દુનિયાએ વધારી લીધેલો. રશિયાએ વીગતવાર ને વ્યવસ્થિત યોજના કરીને જનસમૂહની સુખસગવડમાં વધારો કર્યો, એ પણ સાચું. મૂડીવાળા વર્ગને અતિશય કડકાઈથી નાબૂદ કરવામાં આવ્યો, ને તેની જગાએ ઉખાડી નાખવામાં આવી. સંખ્યાબંધ લોકોનો સામટો સંહાર કરવામાં આવ્યો, દેશદ્રોહ માટે ધણું માણસો પર કામ ચલાવવામાં આવ્યાં, ને તેમને ઠાર કરવામાં આવ્યા. કૌમ્યુનિસ્ટ પક્ષ સર્વસત્તાધીશ થઈ પડ્યો. વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા પર ભારે કાપ મૂકવામાં આવ્યો. સાથે ઉદ્યોગ ને વેપાર રાજ્યે પોતાના હાથમાં લીધા, તેના પર રાજ્યની માલિકી સ્થાપી, ને તેને પ્રજાના હિતાર્થે ચલાવવા માંડ્યા. એટલે રશિયન ક્રાન્તિને વિષે જગતની શોષિત ને દલિત પ્રજાઓનાં મનમાં આશા ને પ્રશંસાનો ભાવ જાગ્યો એ સ્વાભાવિક હતું.

પણ હવે એ અભિપ્રાય બદલાવા લાગ્યો છે. કેટલાક માણસો અત્યારસુધી રશિયન ક્રાન્તિ ને સોવિયેટની સમાજવાદી અર્થવ્યવસ્થાને ટેકા આપતા ને તેનાં વખાણુ કરતા. પણ નેમનો ભ્રમ હવે દૂર થવા માંડ્યો છે. લુધ શીયર, મેક્સ ઇસ્ટગેન, આંદ્રે જીડ ને ફ્રેડ જાટલી જેવાં લેખકો ને વિચારકો વરસો સુધી સોવિયેટ રશિયામાં રહેલાં ને તેમણે જગતને રશિયાના પ્રયોગનો અર્થ સમજાવવાને ધણું લખેલું. પણ હવે એ ક્રાન્તિ જે દિશામાં ચાલી રહી છે તે જોઈને એ લોકો

નિરાશ થયાં છે. આપણા દેશમાં શ્રી. મીનુ મસાની જેવા ઉત્સાહી સમાજવાદીઓને સોવિયેટ યોજનાનાં પરિણામ જોઈને ભારે અસંતોષ લાગ્યો છે. રશિયાના સામ્યવાદી સમાજમાં વર્ગભેદ નહીં રહે, લોકોની ધુણ પ્રમાણે રાજકારણારે આલેશે, ને રશિયા દુનિયાના સર્વ દેશોનું હિત સાચવશે, એવી મૂળ ધારણા હતી. અત્યારનો સંક્રાન્તિકાળ પૂરો થશે એટલે રાજ્યસત્તા જ કરમાઈને ખરી પડશે, એવી આશા રખાતી હતી. સોવિયેટ રાજ્યતંત્રની રચના લોકશાસનના પાયા પર થવાની હતી; અને જનતમાં સર્વત્ર સામ્યવાદની સ્થાપના કરવી એ રશિયન ક્રાન્તિનું આખરી ધ્યેય છે, એમ મનાતું. પણ વસ્તુતઃ એ સમાજમાંથી વર્ગભેદ નાબૂદ થયો નથી, એટલું જ નહીં પણ એક નવો ને પ્રમળ વર્ગ—વ્યવસ્થાપકોનો વર્ગ—જલમજોર ચર્મ પડ્યો છે. વળી વર્ગ વર્ગ વચ્ચે આવકની અસમાનતા પણ વધતી જાય છે; ને કેટલીક જગાએ એ ફરક ૮૦ : ૧ જેટલો છે. સરકારે વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા પર જે અંકુશો મૂક્યા છે તે દીકરા પડવાનો ચિહ્નો જરાયે દેખાતાં નથી. રાજ્યની સત્તા હવે કોમ્યુનિસ્ટ, પક્ષના હાથમાં રહી નથી, પણ એક જ આપખુદ નેતાના હાથમાં ભેગી થઈ છે; ને તે માણસ અતિશય કડક ને નિર્દય પોલીસ દળ દ્વારા કામ ચલાવી રહ્યો છે. સોવિયેટ રશિયાએ આંતરરાષ્ટ્રીય કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષને વિખેરી નાંખ્યો, એટલે હવે આખા જગતનું હિત કરવાની તેની નેમ હતી તે પણ છોડી દીધી મણાય. તેણે હવે ફરી પાછો રાષ્ટ્રવાદ મહણ કર્યો છે. એટલે, રાષ્ટ્રવાદનું જે સ્વાભાવિક પરિણામ સામ્રાજ્યવાદ, તે પણ આખા વિશ્વ ન જ રહે. એ સામ્રાજ્યવાદ પર ‘સમાજવાદી’ ટંકની છાપ હોય એટલાથી કદાચ એ સામ્રાજ્યવાદ મટી જતો નથી. ને આતુ યુદ્ધે તો બતાવી આપ્યું છે કે રશિયા એ ઝપાટાબંધ એક વિશાળ ને ઉદ્ધત ‘સમાજવાદી’ સામ્રાજ્યનું રૂપ ધારણ કરી રહ્યું છે; એને જ જરાક હળવો ને મીઠો ચખ્ખ વાપરીને ‘સમાજવાદી રાષ્ટ્રસમૂહ (કોમનવેલ્થ)’ કહેવામાં આવે છે.

આવે પલટો થવાનું કારણ સહેજે સમજાય એવું છે. રાજકાજ

ને ઉદ્યોગધંધામાં એકઠથ્યુ સત્તા આવે ને ધણા મોટા પાયા પર આર્થિક યોજનાઓ ધડાય, તેને પરિણામે વ્યક્તિઓની સ્વતન્ત્રતા પર કાપ પડ્યા વિના ન જ રહે. અને રાંજન્યકર્તાઓ, મને તેવા મોટા ને ઉદાર દિલના હોય તોપણ તેમના હાથમાં નિરંકુશ રાજ્યસત્તા આવે તો તેમના પર પણ એની માઠી અસર થવા વિના ન જ રહે. સોવિયેટ રશિયામાં ઉત્પાદનનાં સાધનો પર રાજ્યની માલિકી છે એ સાચું. પણ ખરે મુદ્દાનો પ્રશ્ન એ છે કે એ રાજ્ય પર કોની માલિકી છે? રાજકાજ અને આર્થિક વ્યવસ્થા પર જે આપણને નિરંકુશ સત્તા આવે છે તેને કીધે સરમુખત્યાર રટેલીન ને તેના વ્યવસ્થાપક અમલદારો આપોઆપ સર્વસત્તાધીશ થઈ પડ્યા છે, ને તેઓ એકચક્રે રાજ્ય કરી રહ્યા છે.

ઉપર જે રાષ્ટ્રીયતા, લોકશાસન, ને લોકનિર્વાહના ત્રણ સિદ્ધાન્તો ગણ્યાવ્યાંતેની કસોટીએ કસી જોતાં, નાઝી, અમેરિકન ને રશિયન એ ત્રણે પ્રકારની યોજનાઓ આપણા આદર્શની દૃષ્ટિએ અધૂરી ઠરે છે. સોવિયેટ યોજનામાં કંઈ નહીં તો લોકનિર્વાહનો છેલ્લો સિદ્ધાન્ત તો સચવાય છે. પણ લોકોને એકલી આજીવિકા મળે એટલું બસ નથી; સાથેસાથે વ્યક્તિઓની સ્વતન્ત્રતા સચવાવી જોઈએ, ને તેમને આત્મવિકાસ માટે પણ અવકાશ મળવો જોઈએ.

ગાંધીજીની યોજના

ત્યારે ખીજો રસ્તો શો? સાદાઈ, સત્તાની વહેંચણી, ને ગૃહઉદ્યોગની સ્થાપના, એ જ એનો ખરો ઉકેલ છે. એ દૃષ્ટિએ ગાંધીજીના આર્થિક વિચારો આજે અસાધારણ મહત્વના થઈ પડ્યા છે. ગાંધીજીના વિચારો અપ્તરંગી, ધૂની ને અવહેવારુ છે, એમ કહી એક કાળે તેની હાંસી કરવામાં આવતી હતી. પણ પછી આપણા દેશમાં જ નહીં પણ દુનિયામાં બધે જે અનુભવ થયો તે પરથી લોકોને ગામડે ગામડે ચાલતા ગૃહઉદ્યોગોની આર્થિક ઉપયોગિતા ને તેના વિકાસની શક્યતા તપાસી જોવાનું મન થયું. અખ્યાપક કાલ જેવા અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીને પણ કબ્બ કરવું પડ્યું છે કે “ખાદીનો ઉદ્યોગ ખીલવવા

માટે ગાંધીજીએ ઉપાડેલી ખુબેશ એ ભૂતકાળને સજીવન કરવા માગનાર કોઈ તરંગી માણસની નરી ઘૂન નથી, પણ હિંદી ગ્રામવાસી-ઓનું દારિદ્ર્ય ફેકવાનો ને તેમની રહેણીનું ધોરણ સુધારવાનો વહેવાર પ્રયત્ન છે.” એટલે અત્યારે ગાંધીજીના વિચારો અનુસાર ધડેલી આર્થિક યોજના અમલમાં ઉતારવી શક્ય છે, એટલું જ નહીં પણ અતિશય જરૂરી પણ છે; કેમકે યુદ્ધને લીધે ઊંચિય ધન રહેલી દુનિયાને શાન્તિ, લોકશાસન, ને માનવહિત પર રચાયેલી અર્થવ્યવસ્થા એ યોજના દ્વારા જ મળી શકે એમ છે.

૪. ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો

હિંદના આર્થિક વિકાસ માટે ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરતી યોજનાની રૂપરેખા દેરીએ તે વહેલાં, ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોની પાછળ રહેલા મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનું પૃથક્કરણ કરવાની ને તે સમજવાની જરૂર રહે છે. એ મૂળભૂત વિચારો સમજ્યા વિના, ગાંધીજી ગ્રામઉદ્યોગો પર ને ઉત્પાદનનું કાર્ય સંખ્યાબંધ મથકોમાં વહેંચી નાખવા પર જે ભાર મૂકે છે તેનો ખરો અર્થ સમજી શકાય એમ નથી.

સાદાઈ

ગાંધીજીના વિચારો મધ્યયુગીન કે જરીપુરાણા નથી. તેઓ પ્રગતિના કાંટાને પાછા ફેરવી રહ્યા નથી. તેઓ તો વહેવાર આદર્શવાદી છે. એટલે તેઓ આધુનિક સુધારાનો જે ખરો ને જોડા રોગ છે તેનું નિદાન કરી શક્યા છે, ને એ રોગનો ઈલાજ બતાવી રહ્યા છે. એટલે તેઓ આપણા જમાના કરતાં પાછળ નથી પણ આગળ છે. પશ્ચિમનો આધુનિક સુધારો આર્થિક સુખસગવડને ધણું જ ભારે મહત્ત્વ આપે છે, ને કહે છે કે શારીરિક એશઆરામ ને ભોગવિલાસમાં વધારો ક્યે જવો એ કાંઈ પણ પ્રગતિશીલ વ્યક્તિ કે પ્રજાનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. ગાંધીજી ‘હિંદ સ્વરાજ’માં કહે છે તેમ, “આ સુધારાની ખરી ઝોળખ તો એ છે કે માણસો બહિરની શોધોમાં ને શરીરસુખમાં સાર્થક

અને પુરુષાર્થ માને છે.”^૧ પણ ભારતવર્ષનો આદર્શ એ ન હતો. ગાંધીજી કહે છે : “આપણે જોયું કે માણસની વૃત્તિઓ ચંચળ છે. તેનું મન ફાંફાં માર્યા કરે છે. તેના શરીરને જેમ વધારે આપીએ તેમ તે વધારે માગે છે. વધારે લઈને પણ સુખ નથી થતું. ભોગ ભોગવતાં ભોગની ઈચ્છા વધતી જાય છે. તેથી પૂર્વજોએ હદ બાંધી, ધણા વિચારો કરીને જોયું કે સુખદુઃખ મનનાં કારણ છે. તવંગર તે તવંગરીના કારણથી સુખી નથી; ગરીબ તે ગરીબાઈના કારણથી દુઃખી નથી. તવંગર દુઃખી જોવામાં આવે છે, ગરીબ સુખી જોવામાં આવે છે.....આમ જોઈ તેઓએ ભોગની વાસનાં છોડવી..... આપણને કંઈ સંચા વગેરે શોધતાં ન આવડે તેમ ન હતું; પણ આપણા પૂર્વજોએ જોયું કે સંચા વગેરેની જંગલમાં માણસો પડશે તો પછી ગુલામ જ બનશે ને પોતાની નીતિ તજશે. તેઓએ વિચાર-પૂર્વક કહ્યું કે આપણે હાથપગે જ બને તે જ કરવું. હાથપગ વાપરવામાં જ ખર્ચ સુખ છે, તેમાં જ તંદુરસ્તી છે.”^૨ બીજે એક ઠેકાણે તેમણે કહ્યું છે : “અંતર અને સમયને દૂકાવવાની, શારીરિક હાજતો વધારવાની, ને તેની તૃપ્તિ માટે ધરતીના છેડા સુધી જવાની, આ ઘેઝછાને વિષે અને ખરા જિગરથી અણગમે છે.”^૩ આમ કહેવામાં ગાંધીજી અત્યારની આર્થિક અંધાધૂંધી ને રાજદ્વારી ધર્પણના છેક મૂળ સુધી જોતયાં છે, ને આપણાં સર્વ દુઃખોના મૂળ કારણ પર તેમણે આંગળી મૂકી છે. પૈસા અને આર્થિક માલમતા મેળવવાને માટે જે ઘેસી દોડધામ ચાલી રહી છે તેને લીધે જ જગત નિર્દય શોષણ, જોરાવર સામ્રાજ્યવાદ, ને લોહિયાળી ખુનામરકાના વમળમાં સપડાયેલું છે. ગાંધીજીના પોતાના મૂળભૂત આર્થિક વિચારો હિંદની પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી વિચારધારા સાથે બંધબેસતા હોઈ, એ વિચારો પ્રગટ કરતાં તેમને જરાયે સંકાય કે આનાકાની થતાં નથી. સાદાર્થ એ ગાંધીવાદનો પહેલો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત છે. જીવનની જંગલ જેમ વધે તેમ

૧. ‘હિંદ સ્વરાજ’, પૃ. ૩૭. ૨. ‘હિંદ સ્વરાજ’, પૃ. ૭૩-૭૪.

૩. ‘મંગ હન્ડિયા’, ૧૭-૩-૨૭.

પ્રગતિ થઈ કહેવાય, એવું ગાંધીજી માનતા નથી. તેઓ તો માને છે કે કોઈ આર્થિક વ્યવસ્થા પ્રગતિશીલ હોય તો તેને પરિણામે સાદાઈ વધવી જોઈએ, ને જીવન આત્માની દૃષ્ટિએ ઉન્નત અને સમૃદ્ધ થવું જોઈએ. ગાંધીજી એમ પણ માને છે કે મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો સ્થાપવાનો અર્થ એ છે કે માણસો નિરંતર ધનદોષતની પ્રાપ્તિ પાછળ જ મગ્ન રહે. એમ થવાથી માણસના ચારિત્ર ને તેના આદર્શો પર મારી અસર થયા વિના રહેતી નથી. તેથી જ તેઓ હિંદમાં મોટા પાયા પર યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો સ્થાપવા સામે વિરોધ કરે છે. તેઓ કહે છે: “રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસની યોજના વિચેના. મારા વિચારો પ્રચલિત વિચારોથી જુદી જાતના છે. મારે એ વિકાસ મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો સ્થાપીને નથી કરવો. મારે આપણાં ગામડાંને ઉદ્યોગવાદનો એપ લાગતો રોકવો છે.”

ઉદ્યોગવાદમાં ધનપ્રાપ્તિ માટે જે અવિચારી મોંઝામ રહેલી છે તેને પણ ગાંધીજી ઉત્તેજન આપતા નથી. તેવું કારણ એ છે કે શરીર-શ્રમ વાટે વધારેમાં વધારે સ્વાશ્રયની ટેવ આપણે ન કેળવીએ તો આર્થિક ગુલામીની જંજીરોમાં સપડાઈ પડીએ એવો ભય રહે જ છે. તેથી ગાંધીજી આપણી રોજરોજની જરૂરિયાતો ને અનિવાર્ય સુખ-સગવડોની બાબતમાં એકદમ વ્યવસ્થા કે વહીવટ પસંદ કરતા નથી; ને તેથી તેઓ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે દરેક માણસે શરીરશ્રમ કરીને બને એટલા પ્રમાણમાં સ્વાવલંબી થવું જોઈએ. તેઓ કહે છે કે સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં માણસનું વ્યક્તિત્વ ખીણે ને દીપી ઊઠે, એ આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. તેથી આપણા ઉદ્યોગો નાનાં નાનાં ગામડાંથી સંખ્યાબંધ મથકોમાં ચાલે, ને બનતા સુધી સ્થાનિક જરૂરિયાતો સ્થાનિક પેદાશોથી પૂરી પડે, એ જરૂરનું છે. યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો આપણને એકબીજામાં ને બોમવિલાસની ચીજો તો પૂરી પાડે; પણ તેને લીધે આપણું જીવન બંધનમાં જકડાઈ જાય, આપણે દુઃખી ને લાચાર થઈ જઈએ, ને સાચું લોકશાસન જોવા પણ ન મળે.

અહિ ...

ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોમાં ખીજો મૂળભૂત સિદ્ધાંત તે અહિંસાનો છે. ગાંધીજી માને છે કે કાંઈ પણ પ્રકારની હિંસાને પરિણામે સ્થાયી શાન્તિની સ્થાપના કે સમાજની નવરચના થઈ શકે જ નહીં. હિંસામાંથી તો વધારે હિંસાનો જન્મ થાય; અને જે વસ્તુ બળબળથી વડે મેળવી હોય તે વધારે બળબળથી વડે જ ટકાવી રાખવી પડે. હિંસાનો સાચો સ્વતંત્રતા સાથે મેળ ખાય એવું હોતું નથી; અને હિંસા દ્વારા મેળવેલી સ્વતંત્રતા માણસના લોહીથી કલંકિત થયેલી હોય છે. એટલે હિંસાનો લવલેશ પણ ઉપયોગ કરવા સામે ગાંધીજીનો વિરોધ છે; કેમકે આર્થિક મોજના એ સાખ્ય નથી પણ કેવળ સાધન છે. અને એ સાખ્ય હોત તોપણ, સાખ્ય સારું હોય તો તેને માટે મને તેવા સાધનનો ઉપયોગ વાળખી ગણાય એ સિદ્ધાંત ગાંધીજી સ્વીકારતા નથી. સાખ્યને જે શુદ્ધ રાખવું હોય તો તેની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય સાધનો પણ એટલા જ શુદ્ધ હોવાં જોઈએ. તેથી જ ગાંધીજી કહે છે કે સામ્યવાદી સમાજની સ્થાપના પણ અહિંસાથી જ કરવી જોઈએ, ખુનામરહીવાળા વિપ્લવ વડે ન કરી શકાય.

અહિંસાની આ કલ્પના એ ધાર્મિક ઘેલણ કે વેવલાઈ નથી. તેમજ એની જરૂર વિશે ભાર દેનાર ગાંધીજી એકલા નથી. અધ્યાપક દૈનંદ લાસ્કી જેવા અંગ્રેજ વિદ્વાન પણ કબૂલ કરે છે કે દ્વેષ ને હિંસા નિરર્થક છે, ને કાન્તિ તો પ્રજાની સંમતિથી જ થવી જોઈએ. તે કહે છે : “આપણે જે જીવતા રહેવું હોય તો આ સત્ય શીખવું જ જોઈએ. દ્વેષને પ્રેમથી, ને જૂરામને લલાઈથી, જ જીતી શકાય. નીચતામાંથી તો તેના જેવા જ સ્વભાવની સંતતિ પેદા થાય.” વળી તે કહે છે : “અમે માનીએ છીએ કે લોકોની સંમતિ વડે જે ઉકેલ આણવામાં આયા હોય તે હિંસાની બળબળથી વડે કરાવેલા ઉકેલ કરતાં અનંત વધારે સ્થાયી નીવડે છે.” દૈનંદ લાસ્કીને કંઈ ઘેલા કે વેવલા ગણીને તેમની અવગણના ન જ કરી શકાય. હું તો માનું છું કે ગાંધીજીની અહિંસા એ ‘નિરર્થક યાગણી’ નથી, પણ નરી વાસ્તવિક સ્થિતિ

ઝાળખીને સ્વીકારેલો સંજીન સિદ્ધાન્ત છે; અને આજના નિરાશ-
કૂપમાંથી નીકળવાનો એ એક જ રસ્તો છે.

ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રને અહિંસક અર્થશાસ્ત્ર પણ કહી શકાય,
કેમકે એમના તમામ આર્થિક વિચારો એમના અહિંસાધર્મથી
રંગાયેલા છે. મૂડીવાદના પાયામાં મજૂરોનું શોષણ રહેલું છે, એ એક
પ્રકારની હિંસા જ છે. યન્ત્રો મૂડીવાદનાં મદદગાર છે, તે માણસોને
બેકાર બનાવે છે, ને જોખા જેટલા માણસોના હાથમાં સંપત્તિ ને
સત્તા ભેગી કરે છે. આમ સંપત્તિ હિંસા વડે ભેગી થાય છે, ને
હિંસા વડે જ તેની રક્ષા કરવી પડે છે. તેથી ગાંધીજી યન્ત્રોના અપાર
વધારા તથા મોટા પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગો પસંદ નથી કરતા, કેમકે
એ જ દુનિયાની આજની 'આશતનું' મૂળ કારણ છે એમ તેઓ માને
છે. તેઓ કહે છે: "હું કહેવા ઇચ્છું છું કે હિંદુસ્તાન ને અહિંસક
દબે પોતાનો વિકાસ સાધવા માગતું હશે તો તેણે ધણા ઉદ્યોગોમાં
ઉત્પાદનને જુદાં જુદાં અનેક કેન્દ્રોમાં વહેંચી નાંખ્યે જ છૂટકો થવાનો
છે. ચોડાક જ કેન્દ્રોમાં ચલાવેલા ઉદ્યોગને પૂરતા સરખાવળ વિના ટકાવી
શકાય નહીં કે તેનું રક્ષણ કરી શકાય નહીં. જે સાદાં ઘરોમાંથી કશું
ચોરી જવા જેવું ન હોય ત્યાં પોલીસની ચોકીની જરૂર નથી પડતી.
ધનિકોના મહેલોનું ડાકુઓ સામે રક્ષણ કરવાને મજબૂત ચોકીપહેરા
વિના ચાલતું નથી. જંગી કારખાનાંને પણ એવી ચોકી જોઈએ છે.
ખુશ્કી, તરી ને હવાઈ દળોથી સારી પેઠે સજ્જ થયેલા, શહેરોથી ભરેલા
હિંદ કરતાં આમાંવાળા હિંદને માથે પરદેશી ચડાઈનો ભય ઓછો રહેશે."^૧
વળી તેઓ કહે છે: "હિંદનું ભાવિ પશ્ચિમને ખુનામરફીવાળે રસ્તે ધડતું
નિર્માયેલું નથી; એ રસ્તાનો તો તેને કંટાળો આવ્યો હોય એવાં ચિહ્નો
દેખાય છે. તેનું ભાવિ તો સાદા ને પ્રભુપરાયણ જીવનમાંથી નીપજેતે,
શાન્તિને, લોહી વિનાને માર્ગે ધડતું જ નિર્માયેલું છે."^૨ આજના
સમાજમાં 'આર્થિક સમાનતા' સ્થાપવા માટે પણ રાસ્ટ્રબળ ને બળજબરીના

ઉપયોગને ગાંધીજી નિષિદ્ધ ગણે છે. તેઓ કહે છે: “ધનિકા અને બૂખ્યાં કરોડોની વચ્ચેનો મહાસાગર જ્યાં લગી કાયમ છે ત્યાં લગી અહિંસક રાજ્યતન્ત્ર સ્થાપવાની આશા આકાશપુષ્પવત્ છે. નવી દિલ્લીના મહેલો અને ગરીબ મજૂરવર્ગનાં ઘોલકાં વચ્ચેનો વિસંવાદ સ્વતંત્ર ભારતવર્ષમાં એક દિવસ પણ નહીં ચાલી શકે; તેમાં તો ગરીબો દેશના ધનિકમાં ધનિક માણસોના જેટલી જ સત્તા ભોગવતા હશે. ધનનો અને ધનથી મળતી સત્તાનો સ્વેચ્છએ ત્યાગ કરીને તેમાં સમગ્ર દેશના હિતને અર્થે ખીળાઓના ભાગ નહીં પાડવામાં આવે, તો એક દિવસ હિંસક ને ખૂનરેણવાળી ક્રાંતિ અચૂક થવાની જ છે. મારા ટ્રસ્ટીપણાના સિદ્ધાંતની ધણી હાંસી કરવામાં આવી છે, છતાં હું એ સિદ્ધાંતને વળગી રહું છું. એ સ્થિતિએ પહોંચવું મુશ્કેલ છે એ સાચું છે. એ જ પ્રમાણે અહિંસાની સિદ્ધિ પણ મુશ્કેલ જ છે..... હું માનું છું હિંસાનો રસ્તો આપણને નજીતો છે. તેને કયાયે સફળતા મળી નથી કેટલાક એવો દાવો કરે છે કે રશિયામાં એ ધણા પ્રમાણમાં સફળ થયો છે. મને એ વિષે શંકા છે. એ વિષે નિર્વિવાદપણે દાવો કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી.....આપણો અહિંસાત્મક પ્રયોગ હજી તો ધડતરની દશામાં છે. નરી આંખે જોઈ શકાય એવું ઝાઝું આપણે કરી બતાવ્યું નથી. પણ મારા અવલોકન પરથી હું એમ માનવા પ્રેરાઉં છું ખરો કે એ રીત, ભલેને ગમે એટલી ધીમેધીમે પણ, સમાનતાની દિશામાં અસર પાડવા લાગી છે. અને અહિંસા એ હૃદયપલટાની ક્રિયા હોઈ, એ હૃદયપલટો—જો ચાપ તો—કાયમનો થવો જોઈએ. અહિંસાના પાયા પર રચાયેલા સમાજ કે રાષ્ટ્રમાં, તેની ધમારત પર બહારથી કે અંદરથી હુમલો ચાપ તો, તેની સામે થઈ તેને હઠાવવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ.”^૧ -

એન્ડ્રસ હક્સ્લી પણ ધણા મનોમન્યનને અર્તે અહિંસાને વિશે ગાંધીજીના જેવા વિચારો પર આધાર છે. રશિયાના હિંસક સમાજવાદની સામે તેમને પણ ગાંધીજીના જેવો જ વિરોધ છે. તેઓ કહે

છે: “જીલમમાંથી રાષ પેદા થાય છે. એ રાષને બજારબરી વાપરીને દુધાવી રાખવો પડે છે. હંમેશની પેઠે, હિંસાનું મુખ્ય પરિણામ એ આવે છે કે ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે હિંસા વાપરવી પડે છે. સોવિયેટ યોજનાનું એવું જ છે. પણ તે જે સાધનો વાપરે છે તેનાં પરિણામ એવાં આવે છે કે એવાં પરિણામ નિષ્ફળતાવાની એ કાનિતના મૂળ ઉત્પાદકોએ તો કદી કલ્પના જ નહોતી કરી.”

ગાંધીજીની કલ્પના પ્રમાણે રચાયેલા ‘અહિંસક સમાજમાં’ શાષણને બિલકુલ અવકાશ નહીં રહે, કેમકે જે માણ પેદા થશે તે તાત્કાલિક વાપરને માટે હશે; નહિ. મેળવવા સારુ દૂર દેશનાં બજારોમાં મોકલવા માટે નહીં હોય. દરેક ગામડું કે ગ્રામસમૂહ લગભગ સ્વરાજ ભોગવનાર ને ‘સ્વાયત્ત’ હશે; તેથી કડક ને એકદમ આર્થિક યોજના ધડવાની જરૂર નહીં પડે. ત્યારે જ લોકો સાચાં લોકશાસન અને સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ કરી શકશે. બેશક આ અહિંસક ગ્રામ-પ્રજાતંત્રની સરહદો સાંકડી રહેશે; પણ તેઓ આર્થિક સ્વાયત્ત્યનું ભોગવતાં હશે. તે ઉપરાંત તેમની દૃષ્ટિમાં સંકુચિતતા આવવાની જરૂર નથી, ને આવવાની પણ નથી. આર્થિક ક્ષેત્રમાં નાનાં ગામડાં કે ગ્રામસમૂહોને ધોરણે કેરેલી વ્યવસ્થા, અને વિચાર ને સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં વિશાળ રાષ્ટ્રીયતા ને એથીયે વિશાળ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવના, એ બેની વચ્ચે વિરોધ કે વિસંવાદ નથી; બંને વસ્તુ એકસાથે આંધી શકે એવી છે.

શરીરશ્રમની પવિત્રતા

ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોના મૂળમાં રહેલો ત્રીજો મહત્વનો સિદ્ધાન્ત તે શરીરશ્રમનાં ગૌરવ અને પવિત્રતાનો છે. ગાંધીજીને મન શરીરશ્રમ એ કુદરતનો કાનૂન છે, ને તેનો ભંગ આપણી આર્થિક ઉપાધિનું મુખ્ય કારણ છે. તેઓ કહે છે: “કરોડો માણસો પોતાના હાથને હાથ તરીકે વાપરતાં મટી ગયાં છે એ એક મોટામાં મોટી દુર્દશા છે. કુદરતે માણસોને જે ભેટ આપી છે તેનો આપણે આજે ધોર દુર્વ્યવહાર કરી રહ્યા છીએ તેને માટે તે આપણા પર ભયંકર રીતે વેર વાળી

રહી છે.”^૧ વળી કહે છે : “આપણાં પોતાનાં શરીરરૂપી જે અજોડ જીવતાં યન્ત્રો છે તેને આપણે કટાવા દમ તેનો નાશ કરીએ છીએ, ને એને બદલે જડ, નિર્જીવ યન્ત્રોનો વાપર દાખલ કરવા મથીએ છીએ.”^૨ આ વિચારને સેંટ પૉલ તથા ગીતા ટેકા આપે છે. ગાંધીજી એમ પણ માને છે કે ‘કામ એ પૂજા છે,’ ને ‘નવરું’ મન એ શેતાનનું કારખાનું છે.’ તેઓ માને છે કે બુદ્ધિપૂર્વક કરેલો શરીરશ્રમ મનના યોગ્ય વિકાસ માટે જરૂરનો છે. ને મનના વિકાસ માટે હાથનો વિકાસ આવશ્યક છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્રી આ વિચારનું સારી પેઠે સમર્થન કરે છે. ગાંધીજીએ ‘વધો યોજના’ને નામે ઝોળખાતી જે પાયાની ફળવણીની યોજના કાઢી છે તેના મૂળમાં પણ ‘ક્રિયા વાટે શિક્ષણ’નો આ માનસિક સિદ્ધાન્ત જ રહેલો છે. અમેરિકાના અધ્યાપક ડ્યુધએ શિક્ષણમાં એ જ સિદ્ધાન્ત પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. ટૉલસ્ટૉયે અનુભવથી જોયું હતું કે “શરીરશ્રમથી માનસિક કામ કરવું અશક્ય નથી થઈ પડતું; બીજાનું એ કામમાં મદદ થાય છે, ને કામ ગુણની દૃષ્ટિએ અગાઉ કરતાં સારું થાય છે.” ગાંધીજીને પણ શરીરશ્રમના ગૌરવ વિષે પાકી ને અવિચળ શ્રદ્ધા છે.

કુરસદની ઘેલછા

એટલે, કુરસદ વધારવા માટેનો જે જૂમાટ યર્ષ રહ્યો છે તેને ગાંધીજી ભયંકર ને અસ્વાભાવિક ગણે છે : “કુરસદ અમુક હદ સુધી જ સારી ને આવશ્યક છે. ઈશ્વરે મનુષ્યને જન્મ આપ્યો તે પરસેવો પાડીને રોટી ખાવા માટે. અને આપણા ખોરાક સહિત આપણી સર્વ જરૂરિયાતો બહુગરની લાકડી વડે આપણે પેદા કરી શકીએ એવી શક્યતાનો વિચાર કરતાં મને મુન્નરી છે.”^૩ વળી કહે છે : “ધારો કે અમેરિકાના થોડાક કરોડપતિઓ આવીને આપણને કહે કે ‘તમારે જેટલું ખાવાનું જોઈએ એ બધું અમે મોકલી આપીશું,’ માટે તમે મહેનત કરવી છોડી દો ને અમને પરોપકાર કરવાની તક

૧ ‘યંગ ઈન્ડિયા’, ૧૭-૨-૧૯૨૭. ૨. ‘યંગ ઈન્ડિયા’, ૮-૧-૧૯૨૫.

૩. ‘હરિજન’, ૧૬-૫-૧૯૩૬.

આપો,' તો હું એમની એ દયા સ્વીકારવાની ધસીને ના પાડું..... ખાસ કરીને એટલા માટે કે આપણા જીવનના મુખ્ય નિયમના મૂળ ઉપર એ ધા કરે છે."૨ બરનાર્ડ્સે સૌ કહે છે: "આજમુ રહેવું એ વસ્તુ એટલી કૃત્રિમ ને કંટાળાજનક છે કે 'આજમુ શ્રીમતો'ની દુનિયા એ અતિશય ચક્રવર્તી અવિરત પ્રગતિઓથી ભરેલી દુનિયા જ છે." ને સૌ એમની કટાક્ષભરી શૈલીમાં કહે છે: "કામગીરી છુટ્ટી એ નરકની સારામાં સારી વ્યાખ્યા છે." પણ આજે જંગી મિત્રો ને કારખાનાંમાં જે આત્મહતિ, મીરસ ને તનતોડ કામ ચાલે છે તેમાં મજૂરોને આનંદ આવે એવું હોતું નથી. તેથી જ પુરસદ માટેનું આ જૂમરાણ ચાલ્યું છે તેથી ગાંધીજી તો આધુનિક દેશનાં શહેરોમાં ચાલતા, યુગજાવનારા ને જ્ઞાનતંતુઓને, તોડી નાખનારા વૈતરોને બદલે ગામડાની છંપડીઓમાં, ખુલ્લી હવામાં, જે નીરોગી કામ કરવાનું હોય છે તેની જ ભલામણ કરે છે.

પણ ગાંધીજી શરીરશ્રમની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકે ■ તેની પાછળ કેવળ નૈતિક ને માનસિક કારણો જ નથી. દરેક જણે અને એટલે અંશે સ્વાવલંબી થવું જોઈએ, એવો આગ્રહ ધરાવીને તેઓ આર્થિક શોષણના મૂળ પર જ ધા કરવા ઇચ્છે છે. આજે જે આર્થિક અવ્યવસ્થા વર્તે છે તેનું કારણ એ છે કે કેટલાક માણસો ખીજા માણસોની મહેનતનો ગેરલાભ ઉઠાવી એ લોકોને ચૂસે છે. તેને પરિણામે, એક તરફ 'આજમુ ધનિક' વર્ગ પેદા થયો છે, જેને જરા પણ શરીરશ્રમ કરવો પડતો નથી; ને બીજી તરફ વધારેપડતા કામના બોળ તળે કચ્છાર્થ રહેલો મજૂરવર્ગ પડ્યો છે, જે વધારે પુરસદ મેળવવા જૂમરાણ કરી રહ્યો છે. પણ આપણાં ગામડાં જો લગભગ સ્વાવલંબી અને, ને તેમાં દરેક સ્ત્રીપુરુષ પોતાની આજીવિકા માટે સહકારને ધોરણે કામ કરે, તો કાઠના શોષણને માટે લગભગ જરા પણ અવકાશ ન રહે, અને વચલા વેપારીનો વર્ગ ધીરેધીરે નીકળી જાય. ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથને ઉત્તર આપતાં ગાંધીજીએ આ વસ્તુ આ

રાખદોમાં સમજાવેલી: “પણ કોઈ એમ પૂછશે: ‘જેને અનાજને સારુ કામ નથી કરવું’ પડતું તે શાને કાંતે?’ તેનો જવાબ એ છે કે તેઓ જે ખાય છે તે ખીજાનું છે, ને તેઓ ખીજાઓને લૂંટીને નમે છે. દરેક જણ પોતાના હાથમાં આવતા પૈસાનો સગડ કાઢી જુએ તો મારા લખવાનું સત્ય તેઓને અજવાળા જેવું લાગશે.”^૧

કોઈ કહેશે કે સામ્યવાદી દબે રચાયેલા સમાજમાં આ જાતનું શોષણ શક્ય નથી; તેથી આપણે જૂરીપુરાણી આર્થિક વ્યવસ્થા ફરી સજીવન કરવાની કશી જરૂર નથી. પણ પાછળ આપણે જોઈ ગયા કે એવી સમાજવાદી કે સામ્યવાદી યોજના પાર ઉતારવા માટે કડક એક-દૃઢ અંકુશની જરૂર પડે છે; અને તેને લીધે માણસોની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પર કાપ મુકાય છે ને માણસના વ્યક્તિત્વનો કુદરતી વિકાસ થતો રોકાય છે. વળી રશિયન દબ્બેનો સમાજવાદ કે સામ્યવાદ હિંસા વિના દાખલ થઈ શકે નહીં. ને હિંસાની વાપરને તો ગાંધીજી જરાયે મંજૂર રાખતા નથી. એટલે ગાંધીજી ‘જ્યાંય ઉત્પાદન’ને બદલે ‘જનસમૂહને હાથે થતા ઉત્પાદન’ની હિમાયત કરે છે. તેઓ કહે છે: “મારી યોજનામાં ચલણી નાણું તે ધાતુ નથી પણ શ્રમ છે. જે શ્રમ કરી શકે તેને એ નાણું મળે છે, તેને ધન પ્રાપ્ત થાય છે. તે પોતાના શ્રમનું રૂપાંતર કર્પડમાં કરે છે, અનાજમાં કરે છે. તેને જે પેરેશીન તેલ જોઈએ તે એ તેનાથી પેદા ન થઈ શકતું હોય, તો તે પોતાની પાસેના વધારાનો દાણો આપીને સાટે તેલ લેશે. એમાં શ્રમનો સ્વતંત્ર, ન્યાયી, અને સમાનભાવે વિનિમય છે; તેથી તે લૂંટ નથી. તમે વાંધો લેશો કે આ તો પાછા છેક જૂના જમાનાની, માણનું સાટું કરવાની, રીત પર આવ્યા. પણ આખો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સાટાની પદ્ધતિ પર ગાઠવાયેલો નથી?”^૨

એટલે, રોટી માટેની મજૂરી એ ગાંધીજીનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે; અને તેઓ આગ્રહભેર કહે છે કે એમની કલ્પના પ્રમાણેના આદર્શ સમાજમાં દરેક જણને રોજ આઠ કલાક કામ કરવાનો પૂરતો

અવકાશ મળવો જોઈએ. આઠ કલાક ઊંઘ, આઠ કલાક કામ, ને આઠ કલાક ખીજ સામાજિક ને સાર્વકારિક પ્રવૃત્તિઓ માટે—એમના મત પ્રમાણે આ માણસના સમયની આદર્શ વહેંચણી છે.

માનવહિતનો વિચાર

ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રમાં યોથો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે આપણી દૃષ્ટિમાં ને આપણા આદર્શોમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. આજે જે અર્થશાસ્ત્ર પ્રચલિત છે તેમાં પૈસા ને શરીરમુખ પર વધારેપડતો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, ને નીતિનિયમ તથા માનવહિત તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં આવ્યું છે. પણ એ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ હવે કેટલોક પલટો તો થયો જ છે; એ વિચારોમાં પૂરી ક્રાંતિ થવાની જરૂર છે. ગાંધીજી માને છે કે અર્થશાસ્ત્ર ને નીતિધર્મ બેને સાવ જુદો પાડી શકાય જ નહીં; જીવન એ એક અખંડ ને અવિભાજ્ય વસ્તુ છે. તેઓ કહે છે : “મારે કબલ કરવું જોઈએ કે અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે હું બેઠ પાડતો નથી. જે અર્થશાસ્ત્ર વ્યક્તિ અર્થવા પ્રભના હિતને ધન્ય કહે તે નીતિની વિરુદ્ધ હોઈ પાપ છે. તેથી એક દેશને હાથે ખીજ દેશને કમડવા સારું અર્થશાસ્ત્રનો પ્રયોગ થાય તેને હું અનીતિ ગણું છું. મજૂરોનું લોહી ચૂસીને બનેલી વસ્તુઓ લેવી કે વાપરવી એ પાપ છે. મારી પડોશમાં રહેનાર કણિયાને જૂએ મારીને મારે અમેરિકાથી ઘઉં મંગાવીને ખાવા એ પાપ છે. તે જ પ્રમાણે મારા પડોશી કાંતનારાઓ અને વણનારાઓ મને આપે તે કપડાંથી હું મારું શરીર ઢાંકી શકત, અને તેથી તેઓને અન્નવસ્ત્ર લેવામાં મદદ મળત, એમ જાણુવા છતાં વિલાયતનાં ભાતીગળ કપડાં હું પહેરું એ પાપ છે.”^૧ વળી કહે છે : “કેઈ પણ ઉદ્યોગની કિંમત એમાં રોકાયેલાં માણસોનાં શરીર, આત્મા ને મનોવૃત્તિઓ પર એની શી અસર પડે છે તે પરથી જ મપાય. તજજ્ઞહું પણ ન તોડનાર શેરહોલ્ડરો ઉદ્યોગમાંથી કેટલું વ્યાજ ગાઠિ બાંધે છે તે પરથી ન મપાય. જે કાપડ ખરીદનારને તો જેયાર આનાનો ફાયદો કરે, પણ ખીજ બાજુએ મુંબઈની ચાલોમાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બચ્ચાંની જિંદગીને પાણીનાં મૂલની

કરી મૂકે, તે કાપડ મોડું જ ગણાય”^૧ ‘અર્થ’ની પ્રાપ્તિ ‘ધર્મ’ને અત્યુદ્ધ
હોય એવા સાધનો વડે જ કરી શકાય તેમ કરતા મનુષ્યનો ‘દ્રોહ’ એટલે
કે તેનું શોષણ ન થવું જોઈએ, ને માનવહિતનો વિચાર મુખ્ય હોવો
જોઈએ, એ સ્વદેશી નિષેના ગાંધીજીના આદર્શનું સારભૂત તત્ત્વ છે.
માણ્યમે માન સોનામા સોધો ખરીદવો ને મોધામા મોધો વેચવો, એક
જે સૂત્ર આધુનિક અર્થશાસ્ત્રે ચલાવ્યું છે તેને ગાંધીજી ‘અમાનુષી’ ગણે
છે એ જ વસ્તુ પર રસ્કીને સખત ચામખા લગાવેલા, ને એની ટીકા
કેટલેક અંશે પાછળના અર્થશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકારી પણ છે. છતાં
હજી પશ્ચિમમા વેપારઉદ્યોગને અંગે જે વહેવાર ચાલે છે તે જોતા
એમ જ માગે કે ત્યાં માત્ર પૈસા ને નફો એ જોતા જ વિચાર
કરનામા આવે છે એવે જ ત્યાં માણસોનું નિર્ભય, નિર્ભયજન પારાવાર
જોષણ ચાલે છે, લાખો માણસો બેઠકારીને લીધે દુખો ભોગવે છે, ને
જેમને મિલે ને કારખાનામા કામ મળે છે તેમને પણ ગળ બહારનું
વૈતઃ કરવું પડે છે અધ્યાપક કુમારપાએ ખરું કહ્યું છે કે
“કારખાનાના મજૂરો વટાઈને માસના લોભા બની જાય તેની પરના
નહી, પણ સચામા ભરાઈ ગયેલા કોઈ મજૂરનો જીવ બચાવવાને
શિકાગો (અમેરિકા) ના કતલખાનાના સચા થોભારી શકાય નહીં !!”^૨

ગાંધીજીને મન તો ‘માનવહિતનો વિચાર એ જ સર્વોપરી છે,’
અને ‘પૈસા કરતા જીવનની કિંમત વધારે છે’ તેઓ કહે છે “વરડા નાનાપ
જે કશું કામ ન કરી શકતા હોય ને આપણી દૂંકી કમાણી પર બોભરૂપ હોય
તેમને પાળના કરતા તેમને મારી નાખવા એ સસ્તું પડે ધણી આપણા
માળિકા, જેમને આપણે નભાવવા પડે છે છતાં જેમની પાસેથી આપણને
કશું વળતર મળતું નથી, તેમને પોષવા કરતા મારી નાખવા એ
સસ્તું પડે છતાં આપણે આપણા માનપને કે આપણા બાળકોને
મારી નાખતા નથી, પણ તેમને પાળવા પોષવા એને એક લહાયો

૧ ‘નવજીવન’ ૧૬-૪-૧૯૨૨.

૨ ‘જ્ઞાપ ધી વિલેજ મૂવમેટ’, પૃ. ૧૦ આ વિષયના વધુ વિવેચન
મઝી જુઓ ‘સો ટકા સ્વદેશી’, પૃ ૨૮૮-૨૯૦

માનીએ છીએ, ને એમના ગ્રોપણ માટે ગમે તેટલું ખર્ચ કરવું પડે તોપણ તેની આપણે પરવા કરતા નથી.”^૧ વળી પોતાના આર્થિક આદર્શો સમજાવતાં ગાંધીજી કહે છે: “ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર સામાન્ય અર્થશાસ્ત્ર કરતાં સાવ જુદી જાતનું છે. સામાન્ય અર્થશાસ્ત્રમાં માણસના હિતનો કશો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. ખાદીના અર્થશાસ્ત્રમાં મુખ્ય વિચાર જ માનવહિતનો હોય છે.”^૨ “ખાદીભાવના એટલે જાતની પ્રત્યેક મનુષ્ય મૃત્યે બંધુભાવ. એનો અર્થ છે આપણા માનવબંધુઓને હાનિ કરે એવી દરેક વસ્તુનો સંપૂર્ણ ત્યાગ.”^૩ “ખાદીની કિંમત માનવસેવાની દૃષ્ટિએ છે; મિલકાપડની કિંમત કેવળ સોનાચાંદીની દૃષ્ટિએ છે.”^૪

‘સાદાઈ, અહિંસા, શરીરશ્રમની પવિત્રતા, ને માનવહિતનો વિચાર’ એ ચાર પાપા પર ગાંધીજી ગહઉદ્યોગો અને સ્વાવલંબી ગામડાંની પોતાની આદર્શ અર્થવ્યવસ્થાની પૃષ્ઠભૂત રહે છે. ઉદ્યોગોને લાખો ગામડાંની કેન્દ્રમાં છૂટા છૂટા ચલાવવાનું હિંદની પરિસ્થિતિમાં કેવું મહત્વ છે, ને તેની દેશ પર શી અસર થાય છે, તેનો વિચાર હવે પછી.

૫. ગ્રામપંચાયતો

હિંદમાં ગ્રામપંચાયતો છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવી છે. એમ કહેવાય છે કે પૃથુ રાજાએ ગંગા જમના વચ્ચેના દોઆખમાં વસવાટ કરતી વેળા એ પ્રથા પહેલવહેલી દાખલ કરેલી. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં તેમજ મનુસ્મૃતિમાં ‘ગ્રામસંઘો’ની હસ્તીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ ના અરસામાં થયેલા કૌટિલ્યે પણ તેમના ‘અર્થશાસ્ત્ર’માં આ ગ્રામસંઘોનું વર્ણન આપ્યું છે. વાતમીકિ-રામાયણમાં ‘જનપદ’નો ઉલ્લેખ આવે છે. જનપદ એ કદાચ અનેક ગ્રામ-ગ્રામરાજ્યોનું એક પ્રકારનું સમૂહતન્ત્ર હશે. ગ્રીક યુગધ વખતે એ પ્રથા આદેશમાં બહેળા પ્રમાણમાં ચાલતી હતી, ને મેગેસ્થનીસે

૧. ‘દરિજન’, ૧૦-૧૨-૧૯૩૮.

૨. ‘દરિજન’, ૧૧-૭-૧૯૩૮.

૩. ‘યંગ ઇન્ડિયા’, ૨૨-૬-૧૯૨૭.

૪. ‘દરિજન’, ૧૦-૭-૧૯૩૮.

એનાં આર્થેહ્ય વર્ણનો આખ્યાં છે. ચીની યાત્રી ફાહિયાન અને હુએનસંગ કહે છે કે એમના આગમન વખતે હિંદ ‘બહુ જ ફળદ્રુપ’ હતો, ને ‘લોકો એટલા આળાદ અને સુખી હતા કે જેનો જોટો ખીજો જોવા ન મળે.’ મધ્ય યુગમાં આ પંચાયતોની જે રિયતિ હતી તેનો ચિતાર શુક્રચાર્યના ‘નીતિસાર’માં આપેલો છે.

હિન્દની આમપંચાયતો

આ આમપંચાયતો તે આખાં હિંદમાં ઠેરઠેર ફેલાયેલાં, ને સ્વરાજ ભોગવતાં, નાનાં નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હતાં. હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજ્યકાળમાં તે ટકી રહેલાં. રાજવંશો બદલાતા ને સામ્રાજ્યોની ચડતીપડતી થતી તોપણ આમરાજ્યોને આંચ આવી નહોતી. ૧૮૧૨ માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શુભ સમિતિએ લખેલું: “રાજ્યો તૂટે છે ને તેમાં ભાગલા પડે છે તેની દેશના લોકો જરાયે પરવા કરતા નથી. ગામડું જ્યાં સુધી અખંડ હોય ત્યાં સુધી તે કઈ સત્તાના હાથમાં જાય છે કે કયો રાજા તેના પર અમલ ચલાવે છે એની એ લોકોને જરાયે પડી હોતી નથી. ગામડાની આંતરિક વ્યવસ્થામાં કશા ફરક પડવા પામતો નથી.” સર ચાર્લ્સ ટ્રિવેલિયને લખેલું કે “હિંદ પર એક પછી એક પરદેશી ચાક્રઓ ધણી આવી ગઈ છે, પણ આમ-પંચાયતો તો કુશ ધાસની પેઠે જમીનમાં ચોંટી રહી છે.” ૧૮૭૦માં સર ચાર્લ્સ મેટકાફે હિંદનો કામચલાઉ ગવર્નર-જનરલ હતો. તેણે આ નાનાં, સ્વાઞ્ચા ને સ્વયંપૂર્ણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો વિષે લખેલું: હિંદમાં થયેલા સર્વ વિધ્વલો ને પરિવર્તોમાં પણ હિંદી પ્રજા સાબૂત ટકી શકી છે તેમાં સૌથી વધારે કારણજૂત તો આ આમપંચાયતો જ છે. મોટે ભાગે તેને પ્રતાપે જ એ લોકો સુખમાં રહે છે, ને સારા પ્રમાણમાં સ્વતન્ત્રતા ને સ્વરાજ ભોગવે છે. તેથી હું ઇચ્છું છું કે આ ગ્રામીણ પ્રજાતન્ત્રોમાં કદી દખલ કરવામાં ન આવે. એને તોડી નાખે એવી દરેક વસ્તુથી હું ડરું છું.” છતાં અંગ્રેજ સત્તાએ મહેસૂલની ઉધરાણી ને રાજ્યવહીવટને અંગે જે પગલાં લખ્યાં તેને લીધે આ પ્રજા-

તન્ત્રો ધીરેધીરે તૂટતાં ગયાં. રમેશચન્દ્ર દત્તે એને બ્રિટિશ અમલતંત્ર એક બૂરામાં બૂરું પરિણામ કહ્યું છે. કાર્લ માર્ક્સે એના મહાગ્રન્થ ‘ધી કેપીટલ’ માં કહ્યું છે: “હિંદની આ નાની નાની ને અતિપ્રાચીન ગ્રામપંચાયતો, જે અત્યારે પણ અમુક અંશે હયાત છે, તે જમીનની સામુદાયિક માલિકી, હાથમહેનતથી ચલી ખેતીનો ને હાથઉદ્યોગનો સંયોગ, અને અમુક નિશ્ચિત પ્રકારનો અમવિભાગ, એ તરવોના પાયા પર રચાયેલી છે. એ ઉત્પાદનના સ્વયંપૂર્ણ ધટકો છે. એકસોથી માંડીને હજારો એકર સુધીની જમીનમાં એકસામટી ખેતી કરવામાં આવે છે. મોટા ભાગનું ઉત્પાદન ગામડાની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે કરવામાં આવે છે; પેદા થયેલી ચીજોને બહાર વેચવા મોકલવાનો મુખ્ય ધરાદો નથી હોતો.....દેશના જુદા જુદા ભાગમાં આવી પંચાયતોના જુદા જુદા પ્રકાર જોવામાં આવે છે. સાદામાં સાદો જે પ્રકાર છે તેમાં જમીનની ખેતી આખા ગામડાની મહેનત વડે કરવામાં આવે છે, ને એનું ઉત્પન્ન ગામડાના માણસો વચ્ચે વહેંચી નાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત દરેક કુટુંબ વધારાના ગોણુ ઉદ્યોગ તરીકે કાંતણુ ને વણાટનું કામ કરે છે...રાજકીય આબોહવામાં ગમે તેટલાં વાવાઝોડાં આવે તોપણ સમાજના આર્થિક મંડાણ પર એની જરાયે અસર થવા પામતી નથી.” સર હેનરી મેઈન ‘પૂર્વ’ પશ્ચિમની ગ્રામપંચાયતો’ પરના પુસ્તકમાં કહે છે: “હિંદની ગ્રામપંચાયત એ મરેલી નહીં પણ જીવતી સંસ્થા હતી.....અને ગ્રામપંચાયતની રચના હિંદમાં તેમજ પ્રાચીન યુરોપમાં એક જ હતી હતી.” ત્રિન્સ કોપોટકીને તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ ‘સહાયવૃત્તિ’ માં^૧ પશ્ચિમની —ખાસ કરીને રશિયા, જર્મની, ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડની—ગ્રામપંચાયતોનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન હીકરીક વિસ્તારથી કર્યું છે. આ સ્વાગ્રથી ને સ્વયંપૂર્ણ સંસ્થાઓ કુદરતી મોતે મરણ પામી નહોતી, પણ જામેલા સ્વાર્થવાળા વર્ગોએ ધરાદાપૂર્વક ને વ્યવસ્થિતપણે એની જડ ઉખાડી નાખી હતી. એ વાત કેટલી સાચી

૧. જુઓ ‘સહાયવૃત્તિ’નો શ્રી. નરદરિભાઈએ કરેલો અનુવાદ.

છે તે હિંદના આર્થિક ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ તો જાણે જ છે. હિંદનાં ગામડાંની આ આર્થિક ને રાજકીય વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિની નિરંકુશ સ્વતંત્રતા અને રાજ્યની સર્વવ્યાપી ને જોડકામી સત્તા એ બંને છેડાનો ત્યાગ કરી મધ્યમ માર્ગ લેવામાં આવ્યો હતો. એમણે ખેતી ને ઉદ્યોગમાં આદર્શ કોટિની સહકારપદ્ધતિ ખીલવી હતી. તેમાં ધનિકને હાથે ગરીબને લૂંટાવાનો ભય નહોતો કહીએ તો ચાલે. ગાંધીજી કહે છે તેમ, “ઉત્પાદનની સાથેસાથે જ વાપર ને વહેંચણીની વ્યવસ્થા થઈ જતી.” પૈસાનો વહેવાર લગભગ નહોતો જ. માલનું ઉત્પાદન તાત્કાલિક વાપર માટે થતું, દૂરદૂરનાં બજારોમાં મોકલવાને નહીં. સમાજનું આખું મંડાણ અદિંસા ને શ્રાતભાવ પર ચયેલું હતું. તેથી જ ગાંધીજી એ પ્રાચીન ગ્રામપ્રજાતંત્રને સજીવન કરવાની ભલામણ અતિઆગ્રહપૂર્વક કરે છે. એવાં ગામડાંમાં આખાદ ખેતી હોય, નાના નાના ગૃહઉદ્યોગો ચાલતા હોય તેમાં હુમરની સાથે કલા પણ પોષાતી હોય, ને નાના પાયા પર સહકારની વ્યવસ્થા પણ હોય.

આદર્શ લોકશાસન

રાજકીય વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ ગ્રામપ્રજાતંત્ર એ લોકશાસનનો આદર્શ પ્રકાર હતો. યુરોપમાં ગ્રીસનાં નગરરાજ્યોની વ્યવસ્થા આદર્શરૂપ હતી. તેની પેઠે પ્રાચીન હિંદની ગ્રામપંચાયતો પણ પોતાનો આંતરિક કારભાર સુખશાંતિ ને સંપત્તિ ચલાવતી, કેમકે ‘સહુને લગતી બાબતોનો નિકાલ સહુના મત લઈને કરવામાં આવતો.’ અન્યાય અને દગાફટકાને માટે અવકાશ લગભગ નહોતો જ એમ કહી શકાય. આજના લોકશાસનમાં તંત્રનો વિસ્તાર વધી પડવાને લીધે જે મુશ્કેલીઓ પડે છે તેના મૂલાજ તરીકે પણ નિષ્ણુઓ એમ કૃત્યવે છે કે સત્તા અને કારભાર બંને માટેનાં તંત્રો નાનાં બનાવવાં જોઈએ, અને સત્તા ને અંકુશની સારી પેઠે વહેંચણી કરી નાખવી જોઈએ. નાનાં નોનાં સ્થાનિક તંત્રોના હાથમાં ધણી સત્તા સોંપી દેવાની પણ ભલામણ થાય છે.

ચત્રવાદનાં માઠાં પરિણામ

ગાંધીજી હિંદમાં ગ્રામપંચાયતો ને ગ્રામપ્રજ્ઞતાચેતના પ્રતરુદ્ધારની ભલામણ ધણા આગ્રહપૂર્વક કરે છે તેમાં, ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરાંત એક બીજો વિચાર પણ રહેલો છે. આજના મોટા પાયા પર ચાલતા ને એકદમ વહીવટવાળા યાંત્રિક ઉદ્યોગો એમને ગમતા નથી, કેમકે તેમાં માણસ જડ ચત્રના એકે ભાગ જેવો બની જાય છે ને તેની માણસ તરીકેની સૂક્ષ્મતર લાગણીઓનો હાસ થવા પામે છે. મોટા પાયા પર ચાલતા યાંત્રિક ઉદ્યોગોનાં દૂષણ એકલા ગાંધીજીએ જોયાં ને વર્ણવ્યાં છે એવું નથી. પશ્ચિમના આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના જનક એડમ સ્મીથ, ડેવીડ રિકાર્ડો, કાર્લ માર્ક્સ, પ્રિન્સ ફ્રોઇડફીન વગેરે અનેક પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રીઓનાં લખાણોમાંથી ચત્રવાદની ખૂબીઓ વર્ણવનારાં પુષ્કળ વચનો ટાંકી શકાય એમ છે. બરનાડ શોએ સમાજવાદ અને મૂડીવાદ પરના તેના પુસ્તકમાં ટાંકણી બનાવવાના ઉદ્યોગોના ઇતિહાસ તપાસીને લખ્યું છે : “ માણસ રાજની પાંચ હજાર ટાંકણી પેદા કરી શકે એવું થયું. એટલે ટાંકણીઓ પુષ્કળ પેદા થઈ ને સસ્તી વેચાવા લાગી. દેશની દોલત વધી એમ મનાયું, કેમકે દેશમાં ટાંકણીઓ વધી. પણ એને લીધે કુશળ માણસો નવાં સંખ્યા બની ગયાં કરી છુદ્ધ વગર પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા, ને મૂડીવાળાને ખાતાં જે ખોરાક વધે તે તેમને મળવા લાગ્યો. જેમ એ જીતને કાલસા ને, તેજ ખવડાવવામાં આવે છે તેવું આ માણસોનું થયું. તેથી કવિ ગોલ્ડસ્મીથે—એ જેમ કવિ હતો તેમ દીર્ઘદર્શી અર્થશાસ્ત્રી પણ હતો—ક્રિયાદ કરતાં કહ્યું કે ધનના દગલા વળે છે, ને માણસો ક્ષીણ થતાં જાય છે.” આજનાં કારખાનાંમાં ચત્રની ઝડપ વધતી જાય છે તેમ માણસોને પણ પોતાની ઝડપ વધારવી પડે છે, ને તેને લીધે તેઓ યાત્રાને લોય થઈ જાય છે. મજૂરોનાં વિચાર, સાહસ, પોતે કંઈક કરી શકે એવો અભિમાન, ને કામમાંથી મળનારો આનંદ એ બધું હણાઈ જાય છે. “ કારખાનામાં એની કિંમત મીઠા જેટલી હોય છે; ને સંભવ છે કે ત્યાં એને નામથી નહીં પણ નંબરથી જ

ઝાળખવામાં આવતો હોય.” (અનેસ્ટ હંટ) આ બૂરાબચ્ચો ઉદ્યોગવાદની આજની પ્રથાના મૂળમાં જ જડાયેલી છે; કેવળ સમાજવાદથી તે દૂર થઈ શકે એમ નથી. કાર્લ માર્ક્સે આ બૂરાબચ્ચો જોયેલી તો ખરી, પણ સામ્યવાદી રાજ્યમાં એ બૂરાબચ્ચો નહીં રહેવા પામે એવી આશા સેવેલી. પણ યન્ત્રોની ઝડપમાં જે વધારો થઈ રહ્યો છે — જેને ‘રેશનેલાઇઝેશન’ને નામે ઝાળખવામાં આવે છે — તેની માઠી અસર, મૂડીવાદી દેશમાં કે સમાજવાદી દેશમાં, મજૂરોનાં શરીર, મન ને આરોગ્ય પર થવા વિના નથી જ રહેતી.^૧ યન્ત્રવાદનાં માઠાં પરિણામ ટાળવાની શક્તિ સમાજવાદમાં નથી, એમ બોરસોડી નામના લેખકે બહુ વિસ્તારથી એના પુસ્તક ‘ધીસ અગ્લી સીવીલીઝેશન’ (આ બેહદો સુધારો) માં સમજાવ્યું છે. ગાંધીજીનો પણ એવો જ મત છે. તેઓ કહે છે: “પંડિત નેહરુને મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગો જોઈએ છે, કેમકે તેઓ માને છે કે એ ઉદ્યોગો જો સમાજવાદી રીતે ચાલતા હોય—એટલે કે તેનાં માલિકા ને વહીવટ રાજ્યના હાથમાં હોય—તો તેમાંથી મૂડીવાદની બૂરાબચ્ચેને દૂર કરી શકાય. મારો પોતાનો મત એવો છે કે એ બૂરાબચ્ચો ઉદ્યોગવાદના મૂળમાં જ રહેલી છે, ને સમાજવાદના ગમે તેટલા ઉમેરાથી તે નાબૂદ થવાની નથી.”^૨

યન્ત્રો વિષે ગાંધીજીનો મત

પણ એટલું સ્પષ્ટ સમજવાની જરૂર છે કે ગાંધીજી યન્ત્રમાત્રના વિરોધી નથી. તેઓ કહે છે: “મારો વિરોધ યન્ત્રમાત્રની સામે નથી. ખુદ રેડિયો એ પણ એક કીમતી યન્ત્ર જ છે ને !” તેમનો વાધો તો ‘યન્ત્રો માટેની ધેવજા’ ને ‘તેના અવિચારી વધારા’ સામે છે. તેથી તેઓ યન્ત્રોનો નાશ કરવા નથી ઇચ્છતા પણ તેના ઉપર મર્યાદા મૂકવા ઇચ્છે છે. “જૂંપડાંમાં રહેતાં કરોડો માણસોનો શ્રમ હળવો કરે એવા યન્ત્રોને તો તેઓ વધાવી લે. પણ જે યન્ત્રો માણસને જડ સંચા

૧. જુઓ ‘સો ટાઇ સ્વદેશી’, પૃ. ૩૨૬-૩૦.

૨. ‘હરિજન’, ૨૬-૬-૧૯૪૦.

જેવાં બનાવી દે ૩ ને પરિણામે માણસની મહેનતનો છેદ ઉડાવી દે છે તેની સામે તેમનો સખત વાંધો ૩ ખરો. તેઓ કહે છે: “જે કામ કરવા ધાર્યું હોય તેને માટે પૂરતાં માણસો ન હોય ત્યારે એ કામ સંચાલી લેવું એ સારું છે. પણ જેમ હિંદુસ્તાનમાં છે તેમ કામને માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે માણસો પડેલાં હોય ત્યારે સંચા વાપરવાથી નુકસાન છે.....આપણાં મામડાંમાં ઊભરાઈ જતાં કરોડો માણસોને શ્રમની ચક્રીમાંથી પુરસદ કેમ અપાવવી એ, સવાલ આપણે ત્યાં નથી. આપણી સામે તો સવાલ એ છે કે એમને વરસમાં છ મહિના જેટલો વખત પરાણે આજીવનમાં ગાળવો પડે છે એ વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો.”^૧ તેઓ કહે છે કે “હિંદનાં સાત લાખ ગામડાંમાં વેરાયેલાં ગ્રામવાસીઓ પી ને કરોડો જીવતાં યન્ત્રો છે તેની સામે આપણે જડ યન્ત્રોને ઝીંકવાં ન જોઈએ.” વળી જે યન્ત્રોનો ધરોહો “ઘણાને ભોગે થોડાને ધનવાન બનાવવાનો” હોય તેને વિષે પણ નેત્રને અણગમે છે. ગાંધીજી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ અને યન્ત્રોમાં સુધારા કરવાની સામે છે એવું પણ નથી. તેઓ કહે છે કે “સહુના લાભને માટે થઈ હોય એવી દરેક શોધખોળને હું કીમતી ગણું.” એકદ નાનકડું યન્ત્ર, જેનાથી ગૃહઉદ્યોગોની ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો થતો હોય ને જે ફેરવતાં માણસને તે યન્ત્રના મુલામ ન બનવું પડતું હોય, તેમાં થયેલો સુધારો આવકારપાત્ર છે. પણ શ્રમ બચાવનારાં યન્ત્રો માટે આજના યુગમાં જે ઘેલછા જાગી છે તેની સામે તેમને વાંધો છે ખરો. તેઓ કહે છે: “મારો અંધડો યન્ત્રોની ઘેલછા સામે છે, યન્ત્રોની સામે નથી. પરિશ્રમનો બચાવ કરનારાં કહેવાતાં યન્ત્રોની ઘેલછા સામે મારો અંધડો છે. માણસો પરિશ્રમ એટલે દરજ્જો બચાવે જાય છે કે આખરે હજારો ને લાખોને ગિચારાંઓને બૂખે ટળવળતું પડે છે, અને અંગ ઢાંકવાનું પણ કશું મળતું નથી. મારે સમય અને પરિશ્રમનો બચાવ જરૂર કરવો છે, પણ તે જોગ્યા જેટલા માણસો માટે નહીં, પણ સમસ્ત માનવજાતિ માટે. સમય અને પરિશ્રમનો બચાવ થઈ જોગ્યા જેટલા લોક ધનાઢ્ય થઈને બેસે એ મને અસલ છે

હું તો સહુનો પરિશ્રમ અને સમય બચે એ ઇચ્છું; સહુ ખાઇ શકે અને પહેરીઓડી શકે એ ઇચ્છું; સર્વોદય ઇચ્છું. આને યન્ત્રોને પરિણામે લાખોની ખીઠ ઉપર જોયા નેટલા લોક સવાર થઇને બેઠા છે ને તેમને રગડે છે, કારણ એ યન્ત્રો મલાવવા પાછળ લોભ રહેલો છે, ધનતૃષ્ણા રહેલી છે, જનકલ્યાણ નથી રહેલું.”^૧

બેકારી

યુરોપ અમેરિકામાં એક કાળે યન્ત્રોની જરૂર હતી, કેમકે ત્યાં માણસો ઓછાં ને મૂડી વધુ હતી. પણ ત્યાંથી આને સ્થિતિ બદલાઇ છે. યન્ત્રોને લીધે કરોડો માણસો બેકાર બની ગયાં છે, ને તેમને સરકાર તરફથી મળતી ‘દાન’ની નજીરી રકમ પર જીવવું પડે છે. અમેરિકામાં યન્ત્રોનો વાપર જેવો વધ્યો છે તેવો દુનિયામાં ક્યાંયે વધ્યો નથી. અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ઉત્પાદનશક્તિ દુનિયાના બીજા ૧૪ અગ્રેસર દેશોની ઉત્પાદનશક્તિના સરવાળા નેટલી છે, ને ત્યાં માથાદીક ઉત્પાદન હિંદ કરતાં ૨૫ ગણું થાય છે. છતાં ત્યાં આને કરોડો માણસો બેકારી ભોગવે છે.^૨ દુનિયાના બીજા ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોની પણ એ જ દશા છે. કેટલાક દેશોમાં બેકારી ભોગવતાં માણસોની સંખ્યા ‘નીચે આપી’ છે:

(આંકડા હજારમાં છે)	૧૯૩૫	૧૯૩૯
અમેરિકાનાં યુ. સ્ટે.	૭,૪૫૦	૬,૨૪૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧,૭૩૦	૧,૨૯૮
જર્મની	૩૪૮	૨૮૪
ફ્રાન્સ	૪૬૫	૪૦૪
જપાન	૩૫૬	૨૩૭

હિંદમાં, ૧૯૩૧ ના વસ્તીવચક પ્રમાણે, ઓછામાં ઓછાં બે કરોડ માણસ સારું બેકાર છે; તે ઉપરાંત કરોડો ગ્રામવાસીઓ ‘અર્ધ-બેકાર’ છે, કેમકે તેમની પાસે કાં તો પોતાની જમીન નથી અથવા છે

૧. ‘નવજીવન’, ૨-૧૧-૧૯૨૪. ૨. લુઓ ‘સો ટકા સ્વદેશી’ માં ‘ધનવાદને પરિણામે’ એ મથાળાવાળો લેખ; પૃ. ૩૨૩.

તે છેક જ નાની દોઈ પૂરતી નથી. પશ્ચિમને ધારણે દેશી જોતાં મને લાગે છે હિંદની વસ્તીના ૫૦ ટકા બેકાર ગણી શકાય. આપણા દેશમાં ૯૦ ટકા માણસો ખેતી ને તેને લગતા ધંધાઓમાં રોકાયેલાં છે, ને ૧૦ ટકા ઉદ્યોગમાં. તેમાંથી માત્ર વીસ જ લાખ માણસ મોટા પાયા પર ચાલતા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોમાં કામ કરે છે. આ ઉદ્યોગોનો વિકાસ હજુ વધે ને દેશની તમામ જરૂરિયાતો એની વાટે જ પૂરી પડે, તોપણ એ ઉદ્યોગો આખી વસ્તીના પાંચ ટકાથી વધારે માણસોને કામ આપી ન શકે.^૧

મોટાં ઉદ્યોગો કરતાં પાંચગણાં માણસોને નાના ઉદ્યોગોમાં કામ મળે છે. એ. વી. કે. આર. વી. રાવે કરેલી ગણતરી આ પ્રમાણે છે: (આંકડા હજારમાં) મોટા ઉદ્યોગોમાં ૧,૪૮૨; નાના ઉદ્યોગોમાં ૨૨૮; મામલોદ્યોગોમાં ૬,૧૪૧.

આને અંગે, હિંદની કોંપની મિલોમાં કામ કરતા મજૂરો ને ખાદીના ઉત્પાદનમાં કામ કરતાં માણસોની સંખ્યા સરખાવી જોવા જેવી છે. ૧૯૪૦ માં, બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજ્યો મળીને, સુતરાઉ કાપડની મિલોમાં રોજ કામ કરતા મજૂરોની સરેરાશ સંખ્યા ૪,૩૦, ૧૬૫ હતી. ચરખા સંધે આપેલા આંકડા જતાવે છે કે એ જ વરસમાં માત્ર સંધ દ્વારા ચાલતા ખાદીકામમાં જ રોકાયેલાં કાંતનાર વણનાર સ્ત્રીપુરોની સંખ્યા ૨,૬૯,૪૪૫ હતી; તે ઉપરાંત લગભગ એક કરોડ વણકરો દેશમાં ઠેરઠેર વેરાયેલા છે તે તો જુદા. હિંદમાં ગયાં ત્રીસ વરસમાં મિલો ને કારખાનાંની સંખ્યા વધીને ચોગણી થઇ છે; છતાં કુલ વસ્તીને મુકાબલે મિલઉદ્યોગમાં રોકાયેલા મજૂરોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ઘટતી જ મઇ છે. ૧૯૧૧ માં એ સંખ્યા દેશની કુલ વસ્તીના ૫.૫ ટકા હતી; ૧૯૨૧ માં ૪.૯ ટકા; ૧૯૩૧ માં ૪.૩ ટકા; ને ૧૯૪૧ માં ૪.૨ ટકા થઇ. આ આંકડા જતાવી આપે છે કે કેવળ મોટા પાયા પર ચાલતા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો—લગ્ન મૂડીવાદી દળના હોય કે સમાજવાદી દળના—વધારવાથી આપણા દેશનો બેકારીનો પ્રશ્ન જીકલે

૧. આ પ્રશ્નની વધારે વીજતવાર ચર્ચા મઠિ જુઓ 'સો ટકા સ્વદેશી' માં 'નાના ઉદ્યોગોની આવશ્યકતા' એ લેખ; પૃ. ૨૮૨-૩.

એવો નથી હિંદમાં પશ્ચિમની દો જંગી ઉદ્યોગો સ્થાપવાની યોજનાઓમાં
ગાંધીજી કશો રસ નથી લેતા તેનું એક મુખ્ય કારણ તે આ છે.

વહેંચણીના પ્રશ્ન

બેકારીના પ્રશ્ન ઉપરાંત વહેંચણીની દૃષ્ટિએ પણ ગાંધીજી
શુદ્ધિદોષોના ફેલાવાને પસંદ કરે છે: “ક્ષણભર માની લો કે મનુષ્યની
જેટલી હાજતો છે તે બધી યન્ત્રો વાટે પૂરી પડે છે. છતાં યન્ત્રોથી
ચતી પેદાશ તો અમુક પ્રદેશોમાં જ થઈ શકે; અને તેથી તમારે એ
માણની વહેંચણી માટે અટપટો રસ્તો લેવો જ પડે. પણ જે માણ જે
જગાએ જોઈએ ત્યાં જ પેદા થાય ને ત્યાં જ વહેંચાય તો દુગાને માટે
ઓછો અવકાશ રહે, અને સટ્ટો તો કાઠ કરી જ ન શકે.”^૧ તેઓ કહે છે:
“ઉત્પાદનને તમે સ્થાનિક બનાવો, એટલે કે માણ જ્યાં બને ત્યાં જ ખપે
એમ કરો, તો જ વહેંચણી સમાનતાને ધોરણે થઈ શકે.”^૨ વહેંચણીની
જે સમાજવાદી પદ્ધતિ છે તે ગાંધીજીને રુચતી નથી. તેઓ કહે છે:
“સોવિયટ રશિયામાં આજે બને છે એમ ઉત્પત્તિ અને વહેંચણી
બંને પર સરકાર અંકુશ રાખે એ પદ્ધતિ વિશે તમે મારો અભિપ્રાય
માગો છો. એ નવો અખતરો છે. અન્તે એ કેટલો સફળ થશે એનું
મને ખબર નથી. એ જો જબરદસ્તી ને પશુબળ પર ન રચાયેલો
હોય, તો હું એના પર વારી જાઉં. પણ આજે તો એનું મંડાણ
જબરદસ્તી પર થયેલું હોઈ એ આપણને કેટલે ને કયાં લઈ જશે એ
હું જાણતો નથી.”^૩ આ ચર્ચાને અંગે ખાદીનો ઉલ્લેખ કરત
તેઓ કહે છે: “એમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન છે, પણ તે
લોકોનાં ધરમાં થાય છે. એક માણસ જે માણ પેદા કરે છે તેને તો
દસ લાખથી ગુણે તો એ પ્રચંડ ઉત્પાદન ન થયું? પણ હું તે
બરાબર સમજું છું કે તમે ‘મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન’ એ શબ્દો વાપરે
છો તે એના ૩૬ અર્થમાં. એ અર્થ એ છે કે અતિશય અટપટાં યન્ત્રોન
મદદથી બને એટલાં ઓછામાં ઓછાં માણસોએ કરેલું ઉત્પાદન. મેં મનમ
વિચારી રાખ્યું છે કે એ ઓટું છે. મારું યન્ત્ર તો એનું હોતું જોઈએ.”

તે સાદામાં સાદું હોય અને કરોડો ધરોમાં રાખી શકાય એવું હોય.”^૧

દેશનું સંરક્ષણ

દેશનાં સંરક્ષણ ને પરદેશી ચડાઈની દૃષ્ટિએ પણ ઉદ્યોગોને નાનાં પાયા પર ચલાવવા ને સંખ્યાબંધ ગામડાંમાં વહેંચી નાખવા એ અત્યંત જરૂરનું છે. ઉદ્યોગો અમુક ગણ્યાગાંધ્યાં કેન્દ્રોમાં જ ચાલતા હોય તો શત્રુને તેની પર હવામાંથી બોંબ ફેંકવાની સુગમતા પડે છે. અને ઉદ્યોગનાં એવાં થોડાંક મથકોનો નાશ થાય તો દેશ લશ્કરી દૃષ્ટિએ અંશરક્ષિત થઈ પડે છે, એટલું જ નહીં પણ આખા દેશનું આર્થિક જીવન સાવ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. તેથી એટલિન, જર્મની ને જપાન જેવા ઉદ્યોગપ્રધાન દેશો દેશની સુરક્ષિતતા વધારવા સારું હવે પોતાના ઉદ્યોગોને જુદાં જુદાં સંખ્યાબંધ મથકોમાં વહેંચી નાખવાની યોજનાઓ કરી રહ્યા છે. જપાનની જર્જરદસ્ત ચડાઈ સામે ચીન આજ લગી ટકર ઝીલી શક્યું છે તેનું રહસ્ય તેની આઘોગિક સહકારી મંડળીઓમાં રહેલું છે. હિંદને તો ભવિષ્ય માટેની યોજના હજી હવે ધડવાની છે. છતાં જો તે બીજા દેશોએ કરેલી ભૂલોનું પુનરાવર્તન કરે, તો એ બેવકૂફી ન ગણાય ? દાખલા તરીકે, કાપડની મિલો મુબઈ અમદાવાદ જેવાં મોટાં શહેરોમાં ખડકવાને બદલે ગામડે ગામડે ખાદીના ઉત્પાદનને ઉત્તેજન આપવું એ સારું નથી ? ગાંધીજી કહે છે : “૧,૬૦૦ માઈલ લાંબા ને ૧,૫૦૦ માઈલ પહોળા પ્રદેશમાં વિખરાયેલાં હિંદનાં સાત લાખ ગામડાંમાં ફેલાયેલા કરોડો-માથુસોને માટે એ વસ્તુ કાષ્ટ પણ દિવસે બહેતર ને વધારે સુરક્ષિત છે કે તેઓ જેમ પોતાનો ખોરાક, જાતે રાંધી લે છે તેમ તેઓ પોતાના ખપ પૂરતું કાપડ પણ પોતાનાં ગામડાંમાં બનાવી લે. આ ગામડાં જો જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતોના ઉત્પાદન પર અંકુશ નહીં રાખે, તો તેઓ અતિપ્રાચીન કાળથી જે સ્વતંત્રતા ભોગવતાં આવ્યાં છે તે ટકાવી શકવાનાં નથી.”^૨

ઉત્પાદનનું ખર્ચ

મોટા પાયા પર ચાલતા યાંત્રિક ઉદ્યોગોની હિમાયત કરનારાઓ

૧. ‘હરિજનબંધુ’, ૨૫-૧૨-૧૯૩૪.

૨. ‘મંજ સંદેશ’, ૨-૭-૧૯૩૧.

એક દલીલ એવી કરે છે કે મિત્રોમાં પેદા થયેલી ગીજ્ઞે હાથઉદ્દોગની બનાવટો કરતાં સોંધી પડે છે, કેમકે તેમાં ઉત્પાદનનું ખરચ પ્રમાણમાં ઓછું થાય છે. ખરચ ઓછું થવાનું કારણ એ કે એમાં બદારની ને અંદરની કેટલીક કરકસર થઈ શકે છે. પણ આ દલીલમાં એક ભ્રમ રહેલો છે એને વિશે ડૉ. આનયંદ નામના આપણા દેશના એક અર્થશાસ્ત્રીએ બહુ સારી દીકા કરી છે: “ખરચ ગણવાની આ રીત જ ખોટી છે, ને એમાં જે ધોરણ રખાયેયું છે તે બુદ્ધભરેલું છે. આખા સમાજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો અતિશય ખરચાળ હોય છે, એ ઉદ્યોગોને પરિણામે મજૂરીની ગંદી ચાલે ને તેમનાં ધોસકાં જીર્ણ થાય છે; ને મજૂરીને બહુ જ ખરાબ વાતાવરણમાં રહેવું ને કામ કરવું પડે છે. એ ઉપરાંત એ ઉદ્યોગોને અંગે જે તન્ન જીવું કરવું પડે છે તેમાં સામાજિક દૃષ્ટિએ માણસો પર અસંજ તાણ પડે છે; ને એ તન્ન ધણીવાર ભાંગી પડવાનો ને તેમાં ભારે જીલપપાથક થવાનો ભય તો રહે જ છે. આ બધું ખરચ મિલખાલિકાને માથે નથી પડતું એ ખરું; પણ સમાજને માટે તો એ ખરચનો ખોજો બહુ જ ભારે ગણાય... :. નેટલે અંશે યુદ્ધની ઉત્પત્તિ આર્થિક કારણોને લીધે થઈ છે તેટલે અંશે તેની પાછળ થતું માણસો ને સાધનસામગ્રીનું અતિભીષણ ખરચ પણ મિત્રો ને કારખાનાંના ઉત્પાદનના ખરચ પેટે જ ગણાવું જોઈએ.” અધ્યાપક કુમારસ્વામી મધ્ય પ્રાન્ત અને વરાહના ઉદ્યોગોની તપાસ માટે નિમાયેલી સમિતિના રિપોર્ટમાં કહે છે: “મોટા પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન કંઈકે સોંધું હોય, તો તેનું કારણ કેટલેક અંશે એ છે કે એ જાતના ઉત્પાદનને અંગે જે ખરચ થાય છે તેમાંથી અમુક ભાગનું ખરચ દેશના સામાન્ય ખરચ ખાતે જીવરાય છે. એટલે, મોટા ઉદ્યોગોથી પેદા થયેલી ગીજ્ઞે ઓછું ખરચે પેદા થાય છે એવી દલીલ કરવી એ તો ‘જેવફૂરી છે.’” તેથી જ ગાંધીજી કહે છે, કે “વારદીઠ ગણતરી કરતાં ખાદી મિલકાપક કરતાં મોંઘી હશે; પણ એકંદરે જોતાં ને ગ્રામવાસીઓના હિતની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તો તે અત્યંત કરકસરવાળા ને વહેવાર વસ્તુ છે, ને એ આખતમાં એની

હરીદાષ કાષ યીજથી કરી ચક્રાય એમ નથી.”^૧ તે જ પ્રમાણે, હાથે છડેલા ચોખા સચે છડેલા ચોખા કરતાં મોંઘા હશે; પણ સંચે છડેલા ચોખાની પ્રજનના આરોગ્ય પર જે માઠી અસર થાય છે તે પણ જો હિસાબમાં લેવાય, તો હાથે છડેલા ચોખા મોંઘા નહીં લાગે. એનું જ ઘાણીના તેલનું ને સંચાના તેલનું સમજવું. વળી મોટા પાયા પર ચાલતા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોમાં બહારની ને અંદરની જે કરકસર થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ એ ઉદ્યોગોમાં એક જ મથકમાં કેન્દ્રિત થયેલા હોય છે એ નથી હોતું. એનું મુખ્ય કારણ તો એ હોય છે કે એ ઉદ્યોગોમાં કાચો માલ જથ્થાબંધ ખરીદવામાં આવે-છે, તેવાર માસનો જથ્થાબંધ ઉકાવ થાય છે, મૂડીની સવડ વધારે સારી હોય છે, રેલવે દૂરમાં ખાસ રોકેલ આપે છે, સરકાર તરફથી પૈસાની મદદ મળે છે; ને એવી જ બીજી કેટલીક સગવડો જે આ મોટા ઉદ્યોગોને મળે છે તે અત્યારે નાના ઉદ્યોગોને મળતી નથી. પણ જો આમ ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા સમ્યક તરફથી આભરીશ તો એ શક્ય, તો તેઓ મિલો ને કારખાનાના મોટા ઉદ્યોગો સાથે જરૂર સહજતાથી હરીદાષ કરી શકે. અખિલ ભારત કાપડ પરિષદની પહેલી બેઠકના પ્રમુખ તરીકેના બાવણુમાં સર વિશ્વેશ્વર સાસુને હલકી યાન્ત્રિક સાજો ને વીજળીના નાના સંચા ગામડાંમાં ઠેરઠેર દાખલ કરવાની શક્યતા તરફ ખાસ ધ્યાન એચ્યું હતું. એમની યોજનામાં હોય એટલો જ હતો કે એવા ગામડી ઉત્પાદનમાં પૈસા કાષ મૂડીવાળાઓ રોકે એવી કલ્પના એમણે કરી હતી. સંખ્યામય ગામડાંમાં ચાલતા એવા નાના ઉદ્યોગોનું કામ તો, ચીનની પેઠે, ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ચાલવું જોઈએ. પણ એમના જેવા ઉદ્યોગપતિએ મોટા પાયાના ઉદ્યોગો કરતાં નાના પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગો વિશે પસંદગી બતાવી, ને નાના ઉદ્યોગો વધારે ઉપયોગી છે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. એ વસ્તુ આપણી દૃષ્ટિએ વધારે કામની છે. અમેરિકાના એક મોટામાં મોટા ઉદ્યોગપતિ હેનરી ફોર્ડે પણ કહ્યું છે કે “સામાન્ય રીતે, મોટા કારખાનામાં આર્થિક કમ્બલો સારી નથી

યતી.” અને તેથી એ કહે છે કે “મોટા ઉદ્યોગપતિઓએ, હંમેશાં લોકસેવાનો વિચાર મનમાં રાખીને, પોતાનાં કારખાનાં આખા દેશમાં ફેરફાર વિખેરી નાખવાં જોઈએ. તેમ કરવાથી ઉત્પાદનનું ખર્ચ ઓછામાં ઓછું આવે, એટલું જ નહીં પણ ઉત્પાદન પાછળ ખર્ચાનારા પૈસા જે લોકો ખરેખર ઉત્પાદનનું કામ કરે છે તેમની અંદર જ વહેંચાઈ જાય.” યન્ત્રશાસ્ત્ર ને ઇજનેરીની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નની સવિસ્તર ચર્ચા રીચર્ડ ડેવે ‘ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર’ એ પુસ્તકમાં કરેલી છે.

પ્રાણીશાસ્ત્રનો પુરાવો

ગ્રામપંચાયતોનો પુનરુદ્ધાર પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ઇચ્છવાનું છે. માથુસ નામનો એક અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી ૧૯ મી સદીમાં થઈ ગયો, તેને એ જ દિકર હતી કે દુનિયામાં વસ્તી હદ બદલારતી વધી પડશે તેનો શો ઇલાજ કરાય ? પણ અત્યારના પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ ને સમાજશાસ્ત્રીઓને તો એવો ડર લાગે છે કે માથુસગત કદાચ જૂતળ પરથી અલોપ થઈ જશે, કેમકે ગયા ચોડાક દસકા થયાં અનેક દેશોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર ઘટતું ચાલ્યું છે. મામડાંના વાતાવરણમાં રહેતા સામાન્ય લોકો કરતાં શહેરોમાં રહેતા પૈસાદાર લોકોમાં જનનશક્તિ ઘણી ઓછી હોય છે, એ સમાજશાસ્ત્રનો પ્રસ્થાપિત સિદ્ધાન્ત છે. અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી એડમ સ્મીથે પણ લખેલું કે એશઆરામને લીધે સ્ત્રીઓમાં બોગરત્તિ કદાચ સતેજ થતી હશે, પણ તેમની જનનશક્તિ તો હંમેશાં ઘટે જ છે ને કેટલીકવાર તો સાવ નષ્ટ થઈ જાય છે.” આનાં અનેક કારણો છે. તેમાં એક કારણ એ પણ છે કે યાન્ત્રિક ઉદ્યોગવાળા જીવનમાં પ્રત્યેક ઉત્પાદનની કુદરતી વૃત્તિનું જોર ઓછું થઈ જાય છે. અંગ્રેજ પ્રાણીશાસ્ત્રી અખ્યાપક લેન્સેલોટ હોગકેને તો એવો અભિપ્રાય આપ્યો જ છે. તે કહે છે કે શહેરોમાં જનનશક્તિ નમળી પડે છે એ કંઈ મૂડીવાદનું ખાસ લક્ષણ નથી. એ તો મોટે ભાગે આધુનિક ઉદ્યોગવાદનું જ લક્ષણ છે. તેથી પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ માથુસગતને જીવતી રાખવા માટે ગામડાંમાં પાછા જવાની હિલચાલને ટેકા આપે છે, ને તેની બલામણુ કરી રહ્યા છે.

કૃષિશાસ્ત્રનો પુરાવો

નાનાં ને સ્વયંપૂર્ણ ગ્રામ-પ્રજાતંત્રોની સ્થાપના કરવાનું કામ કૃષિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ મુશ્કેલ નથી. એ શાસ્ત્રમાં છેલ્લાં કેટલાંક વરસ દરમ્યાન જે સુધારા થયા છે તેને લીધે, કેાઈ પણ દેશમાં પરદેસથી આયાત કર્યા વિના જીદી જીદી જાતના પાક ઉગાડવાનું હવે શક્ય બન્યું છે અને લીધે જીદા જીદા દેશો જ નહીં પણ નાના નાના આર્થિક ધટકો સુદ્ધાં સ્વયંપૂર્ણ બની શકે એવો સંભવ ઉપસ્થિત થયો છે. હમણાં જમીનમાં ખી નાખ્યા વિના જ અનાજ પકવવાની, 'માટી વિનાની ખેતી'ની રીત નીકળી છે તે તો હજુ પ્રયોગદશામાં છે. પણ એ જો-સફળ થાય તો એને લીધે આધુનિક કૃષિશાસ્ત્રમાં કાન્તિ થશે, કેમકે આજના કરતાં ઓછી મહેનતે ને ઓછી જમીનમાં આજના કરતાં વધારે અનાજ પેદા થઈ શકશે. અમેરિકાના વિખ્યાત સમાજશાસ્ત્રી લુઇ મમફોર્ડે કહ્યું છે કે બીડવાળાં કારખાનાંથી ભરેલાં શહેરોનો જમાનો વીતી ગયો છે, ને હવે તેની જગ્ગર પણ રહી નથી. તે કહે છે કે વિરાનમાં જે શાધખોળો તાજેતરમાં થઈ છે તેને લીધે, નાનાં બગીચાવાળાં શહેરોમાં આવેલાં નાનાં નાનાં કારખાનાં આખા દેશમાં ફેલાયા હોય, તો તેની મારફતે ઉદ્યોગ અને સમાજકાય અત્યંત કુશળતાથી, આરોગ્ય પોષાય એવી રીતે, ને માનવકલ્યાણ સધાય એવી દબે, ચાલી શકે. થોડાક દસકા પહેલાં પ્રિન્સ ફોર્પોટકીને પુછી જાવ્યાસ અને સંશોધન વડે આજ સત્ય લોકોનાં મનમાં દસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આન્તરરાષ્ટ્રીય શાન્તિ

આ ઉપરાંત, આન્તરરાષ્ટ્રીય શાન્તિ અને એકરાગની દૃષ્ટિએ પણ નાના ને સહકારને ધોરણે ચાલતા ઉદ્યોગો જરૂરના છે. મોટા પાયા પર થતા ઉત્પાદનનો વહીવટ સરકારના હાથમાં હોય કે ખાનગી માણસોના હાથમાં હોય, તોપણ તેમાંથી 'પરદેશનાં બજારો' માટે પડાપડી પેદા થાય જ છે; ને તેને પરિણામે વહેલી યા મોટી પ્રુનરેજવાળી ભગઇઓ, ને ભયંકર કતલો થવા પામે છે, એ ગયાં બે સૈકાનો દુઃખદ

અનુભવ છે. નફા માટેનો આ અનર્ગળ લોભ એ જ ગયા મહાયુદ્ધનું મૂળ કારણ હતું. મોટા પાયા પર ચાલતા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોના મૂળમાં જ આ વસ્તુ જડાયેલી છે. સોવિયેટ રશિયાનો જે અનુભવ હમણાં થયો છે તે પણ અત્યંત જોએની ઉપજાવે એવો છે. મિત્રરાજ્યોમાં પણ અત્યારથી જ યુદ્ધ પછીનાં બળરો માટે ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે. વસાહતોનાં બળરોને વિશે વિલાયતમાં આમની સલામાં જે ચર્ચા થયેલી તે પરથી આપણી સહુની આંખ જીધડી જોઈએ, તેથી જ ગાંધીજી અત્યારની આન્તરરાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થાનો વિરોધ કરે છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપાર સામે તેમનો વિરોધ નથી. તેમની શરત માત્ર એટલી જ છે કે એ વેપારથી બને પક્ષની જરૂરિયાત પૂરી પડવી જોઈએ ને બનેનું હિત સધાવું જોઈએ. પણ અત્યારે સામ્રાજ્યો વચ્ચે જે સંઘર્ષ જામ્યો છે તેમાં એ વસ્તુ અશક્ય છે. તેથી ગાંધીજી કહે છે કે હિંદુસ્તાન પોતાની રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થાની રચના શાન્તિ ને સ્વાવલંબનના ધોરણ પર કરે, અને પોતાના માલ માટે દુનિયામાં બળરો મેળવવાની કશી ખેવના ન રાખે. તેઓ કહે છે: “હિંદુસ્તાનને યન્ત્રવશ કરીને આપણે શું કરીશું? ખીજ દેશોમાં આપણે બજાર મોંઘવા અને એ બજાર કાયમ રાખવા નાદીરશાહી ચલાવવાની. જપાન, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, રશિયા ને ઇટલીની જલસેના અને સ્થલસેનાને આંટિ એવી બેવડી સેના આપણે જાબી કરવી રહી, અને તેને બજે બધું કારભારું ટકાવી રાખવું રહ્યું ! આ હરીફાઈઓનો વિચાર કરતાં મને ચકરી આવે છે.”^૧ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ નીમેલી યોજના સમિતિએ પણ પોતાનું ધ્યેય આ શબ્દોમાં વર્ણવેલું: “આર્થિક સામ્રાજ્યવાદના વમળમાં સપડાયા વિના, સમગ્ર દેશને માટે આર્થિક સ્વાશ્રય અને સ્વયંપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ.” ચીનમાં ઔદ્યોગિક સહકારની જે દિલચાસ ચાલી રહી છે તેના સાબ ગણ્યાવર્તા શ્રીમતી નીમ વેલ્સ લખે છે: “ચીને સામ્રાજ્યવાદી સત્તા ન બનવું જોઈએ, તેમજ જપાનની ભાવિ સામ્રાજ્યસ્થાપનામાં સાધનરૂપ પણ ન બનવું જોઈએ. તે જો લોકશાસન ને સહકારના પાયા

પર દેશના અંદરના ભાગમાં નાના નાના ઉદ્યોગો સ્થાપે તો આ ભય ટળી જાય. આવો આરોગ્યપ્રદ ને સમગ્રલાવાળો ઉદ્યોગ પરદેશમાં ફરીકાઈ નહીં કરી શકે એ ખરું, પણ તેથી સ્વદેશમાં લોકોની ખરીદશક્તિ વધશે, અને તે પોતાને માટે તેમજ પરદેશી વેપારને માટે સમાનતાને ધોરણે બજાર પેદા કરી શકશે.”

બીજા પુરાવા

એટલે ગૃહઉદ્યોગોના પાયા પર રચાયેલાં ગ્રામજનજાત-ત્રો એ ગાંધીજીની ધૂન નથી; તે અનેક દૃષ્ટિએ સંગીન અને શાસ્ત્રશુદ્ધ વસ્તુ છે. પશ્ચિમના પણ ધણા વિખ્યાત લેખકો ને વિચારકોએ ગયાં થોડાંક વરસ દરમિયાન એને ટેકો આપ્યો છે. ઇંગ્લંડને માટે આર્થિક યોજના ધડનાર સર વિલિયમ પીવરીએ થોડા વખત પર લખેલું: “હિંદનો ઉદ્યોગ કદાચ વિસ્તાર પામશે. પણ તે દેશમાં યોગ્ય રીતે વહેંચાઈ જાય એ અગત્યનું છે. તેમ થશે તો જ, આપણે ત્યાં ને અમેરિકામાં છે એવાં જાપાનક ને અવ્યવસ્થિત રચનાવાળાં શહેરો એ દેશમાં સ્થપાતાં રોકી શકાશે.” મોટામાં મોટા ઉદ્યોગો પણ નાનાં નાનાં સંખ્યાબંધ મથકોમાં સારી રીતે ચલાવી શકાય છે, એમ એક ફ્રેંચ અર્થશાસ્ત્રીએ બતાવ્યું છે. મુદ્દથી થાકેલી ફુનિયાનું દુઃખ દૂર કરવાના કામથી ઉપાય તરીકે ‘ખેતીનાં સંહકારી મંડળો’ યુરોપમાં સૂચવવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં ડો. રાધાકમલ મુખરજી પણ ગ્રામીણ સંસ્કૃતિની જરૂર પર ભાર મૂકે છે. હિંદની અર્થવ્યવસ્થામાં ગૃહઉદ્યોગોનું જે મહત્ત્વનું સ્થાન છે તેની મુખર્ષી યોજનાના ધડનારાઓએ પણ નોંધ લીધી છે. તેઓ કહે છે: “મોટા ઉદ્યોગોની સાથેસાથે નાના ને ગામડી ઉદ્યોગોને માટે પણ પૂરતો અવકાશ અપાવો જોઈએ. એથી લોકોને કામધંધો ને રોજ મળે, એટલું જ નહીં પણ એને લીધે યોજનાના આરંભકાળમાં મૂડીની—ખાસ કરીને પરદેશી મૂડીની—જરૂર ઝોળી પડે, એ પણ એક લાભ છે જ.” છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે ગ્રામઉદ્યોગો તરફનું એ યોજના ધડનારાઓનું વલણ બહુ સ્પષ્ટ થતું નથી. તેઓ માત્ર યોજનાના આરંભકાળમાં જ, અમુક

સગવડોને કારણે, ગ્રામઉદ્યોગો માટે પૂરતો અવકાશ રાખવા માગે છે ? કે દેશમાં આરોગ્યપ્રદ ને સમતોલ અર્થવ્યવસ્થા નિર્માણ કરવાના એક સારા સાધન તરીકે ગ્રામઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર ને વિકાસ કરવા ઇચ્છે છે ? મૂડીની જરૂર ઓછી પડે એટલા જ કારણસર સંધિકાળ દરમ્યાન ગ્રામઉદ્યોગો ખીલવવા, ને લવિધ્યમાં તેને હાવી મોટા ને યાંત્રિક ઉદ્યોગો તેની જગાએ સ્થાપવા, એવી એમની કલ્પના હોય, તો એટલું કહેવું જોઈએ કે મુખર્ષ યોજના પાછળની દષ્ટિ ધરમૂળથી ખલલાવાન જરૂર છે.

ચીનમાં

ચીનમાં આશુ યુદ્ધ દરમ્યાન ગૃહઉદ્યોગોને ધણી ભારે સફળતા મળી છે. શ્રીમતી નીમ વેલ્સે એને વિષે તાજેતરમાં એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં એ ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓના કામકાજનો તાદ્રશ ને રસિક ચિતાર આપ્યો છે. અંગ્રેજીમાં એને માટે 'ઈન્ડસ્ટ્રીયલ કોઓપરેટિવ્ઝ' એ શબ્દ છે તેનો સંક્ષેપ 'ઈન્ડેક્સ' એ શબ્દ જ વધારે પ્રચલિત છે. ૧૯૩૮ સુધીમાં જપાની હસ્કરે ચીનના આશરે ૯૦ ટકા ઉદ્યોગોનો નાશ કર્યો, ને હજારો મજૂર કારીગરોને બેકાર અને ધરખાર વિનાના કરી મૂક્યા. ચીનનું આખું ભાવિ તોળાવા લાગ્યું. એવે કટોકટીને વખતે રેવી એલી નામના એક ઓસ્ટ્રેલિયનની આગેવાની નીચે કેટલાક ચીની જુવાનોએ દેશના અંદરના ભાગમાં સહકારી પદ્ધતિએ ગૃહઉદ્યોગો ચલાવવાની યોજના ધડી. એ ઉદ્યોગો હજુ ટકી રહ્યા છે, એટલું જ નહીં પણ તેમણે અત્યારના સંકટકાળમાં, જ્યારે મોટાં કારખાનાં તો જપાની બોમ્બવૃષ્ટિથી તારાજ થઇ ગયાં, તે વખતે દેશની આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં ઘણા મોટા ફાળો આપ્યો છે, ને એ રીતે દેશની જીવનશક્તિને ટકાવી રાખી છે. આ ગૃહઉદ્યોગો ચલાવનાર સહકારી મંડળીઓ સ્વતંત્ર ને સ્વાયત્ત છે; ને તેમાં શરીરશ્રમથી તેમજ નાનાં નાનાં યંત્રો વડે ખોરાકની ચીજો, કાપડ, કાગળ, સાબુ, તેલ, કાચ, રસાયણો, દવાઓ, લોખંડી સામાન, યંત્રો, ચામડાંનો સામાન, ખંચીતાલની સામગ્રી, ફરનીયર વગેરે જીવનની સર્વ જરૂરિયાતો પેદા થાય છે. એ મંડળીઓ

બાગમૃદો, દિવસ ને રાતની નિયાજો, ઇસ્તિતાઓ, ને મનોરંજનનાં સ્થાનો
 પણ ચકાવે છે. ૧૯૪૦ માં એવી મંડળીઓની સંખ્યા ૧,૫૦૦ હતી;
 ૧૯૪૨ માં આશરે ૬,૦૦૦ હતી; ને ૧૯૪૩ માં વધીને આશરે
 ૧૦,૦૦૦ થઇ. વળી એમાં ચતા ઉત્પાદનનું પ્રમાણ આશ્ચર્યકારક છે.
 તેમાં જેટલી મૂડી રોકાયેલી છે તેના કરતાં બમણી કિંમતનો માલ
 દરમિયાને તેમાં પેદા થાય છે. શ્રીમતી નીમ વેલ્સ લખે છે: “ચીનના
 ઔદ્યોગિક નિષ્ણાતો તથા અનેક અમેરિકન અને બ્રિટિશ નિરીક્ષકોનો
 મત એવો છે કે આ ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ ચીનને માટે અત્યારે
 તેમજ ભવિષ્યમાં ઉદ્યોગનો સારામાં સારો, એટલું જ નહીં પણ સૌથી
 વધારે વહેવારુ, પ્રદાર પૂરો પાડી શકે એમ છે.” શ્રીમતી નીમ
 વેલ્સના પતિ એડગર સ્નો લખે છે: “આ પ્રકારના ગૃહઉદ્યોગ યુદ્ધમાં
 છેલ્લે તબક્કે જીત મેળવવામાં મદદ કરી શકે એમ છે; એટલું જ
 નહીં પણ, તેને જો તક આપવામાં આવે તો, સુખદાયી આર્થિક પાયો
 પેદા કરવાની તેના સંસ્થાપકોની જે મૂળ ધારણા હતી તે સફળ થાય.
 એ પાયા પર લોકશાસન ને શાન્તિને, ધોરણે ચીનનું ભાવિ રચી
 શકાય.” નીમ વેલ્સના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પડિત જવાહરલાલે લખેલા
 શબ્દો અગત્યના છે: “ચીનની પેઠે હિંદમાં પણ પુષ્કળ માનવશક્તિ,
 તથા પારાવાર બેકારી ને અર્ધબેકારી છે; જેનાથી આપણાં માણસોની
 શ્રમશક્તિ વેડાઈ જતી હોય કે જેને લીધે લોકો બેકાર બંનતા હોય
 એવી કાંઈ પણ યોજના ખરાબ ગણાય. કેવળ ‘માનવશક્તિનો વિચાર
 બાળુએ રાખીએ તોપણ, શુદ્ધ આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં, વધારે માણસોની
 શક્તિ વાપરવી ને ખાસ કામો કરનારાં યત્રો, ઓછાં વાપરવાં એમાં
 કદાચ વધારે લાભ હોય. ધણાં ખરાં માણસોને બેકાર રાખવાં એના કરતાં,
 માણસોની મોટી સંખ્યાને ઓછી આવકે પણ કામ આપવું એ બહેતર
 છે. વળી એ પણ સંભવિન છે કે કેટલાંક કારખાનાં જે માલ પેદા કરે
 તે જ બાતનો માલ ધણા ગૃહઉદ્યોગો વાટે પેદા કરવાથી એકંદરે વધારે
 સંપત્તિ પેદા થવા પામે.”

જપાનમાં

જપાન તેા નાના પાયા પર ચાલતા ગૃહઉદ્યોગોનું ધામ છે. જુદી જુદી જાતના ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ એ દેશોમાં 'કેટકેટલું' છે તેના આંકડા મંથર સ્ટીન નામના લેખકે આ પ્રમાણે આપ્યા છે: નાનામાં નાના ઉદ્યોગો ૧૦ ટકા; નાના ઉદ્યોગો ૨૬ ટકા; મધ્યમ કદના ઉદ્યોગો ૩૫ ટકા; મોટા ઉદ્યોગો ૨૬ ટકા. આ ઉદ્યોગોમાં માત્ર વાપરની ચીજો પેદા નથી થતી; યન્ત્રો સુદ્ધાં પેદા થાય છે. જપાનમાં પેદા થતાં યન્ત્રોમાંથી માત્ર ૩૪ ટકા જ મોટાં કારખાનાંમાં બને છે. પણ દુર્ભાગ્યે, ચીનની પેઠે જપાનમાં આ ઉદ્યોગોનાં વહીવટ અને અંકુશ સહકારી મંડળીઓના નહીં પણ થોડાક મોટા મૂડીદારોના હાથમાં હોય છે. આ સારું નથી, કેમકે ગૃહઉદ્યોગોનું કામ કરનારાઓ સ્વતન્ત્ર રહેવાને બદલે આ મૂડીદારોના તુભેદાર બની જાય છે ને તેમને હાથે શોષાય છે.

બીજા દેશોમાં

સોવિયેટ રશિયામાં 'માલિક-ઉત્પાદકો'નાં જે સહકારી મંડળો છે તેને લેકભાષામાં 'કર્મકોપ' કહે છે. તેમનું કામ પણ ધમધોકાર ચાલે છે. સીડની અને બીએટીસ વેળે સોવિયેટ રશિયા વિષેના તેમના પુસ્તકમાં કહે છે કે ૧૯૧૯ થી, ને ખાસ કરીને ૧૯૩૨ થી, સોવિયેટ સરકાર આ મંડળોને સજીવન કરતી ને ઉત્તેજન આપતી આવી છે. "આમાં સભ્યોને પગાર કે મજૂરીના દામ મળતા નથી. વસ્તુતઃ તેમને કામે રખાય છે તેમાં નોકરીનો કાર્ધ જાતનો કરાર જ નથી હોતો. તેઓ, વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક રીતે, કેવળ ઉત્પાદનનાં સાધનોના જ નહીં, પણ પોતાના શ્રમથી પેદા થયેલા માલના સુદ્ધાં, માલિક કે અર્ધમાલિક હોય છે." ૧૯૩૨ની શરૂઆતમાં આ જાતનાં સહકારી મંડળોની સંખ્યા આશરે ૨૦ હજાર હતી; તેનાં કારખાનાં કે બીજાં કામનાં મથકો ૩૦ હજાર હતાં; ને તેમાં ૨૩ લાખ ૫૦ હજાર સ્ત્રીપુરુષો સભ્યો હતાં. તેમાં માલનું કુલ ઉત્પાદન આશરે સાડાચાર અબજ રૂબલની કિંમતનું થયું હતું.

ધ્રુવડમાં પણ ચાલુ યુદ્ધ દરમિયાન નાના ઉદ્યોગો તરફનો ઝોક

વધે છે. એ ઉદ્યોગને હવાઈ દુમલાઓથી સુરક્ષિત રાખવાનું વધારે સહેલું પડે છે. ઇંગ્લંડમાં અત્યારે ૪૪ સહકારી કારખાનાં છે, એમ કહેવાય છે. નીમ વેલ્સ કહે છે તેમ અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ માત્રા ધરોકોની, વેચાણની ને ધીરધારની સહકારી મંડળીઓથી જ સન્તોષ ન માનતાં હવે હિપાદોકોની સહકારી મંડળીઓ પણ રથપાવે લાગી છે. સહકારી ફ્રિજિફ્રો, સહકારી આરોગ્ય મંડળો, ને સહકારી વીમા મંડળો ત્યાં રથપાવે છે. ૧૯૩૬ માં એવાં સહકારી મંડળોની સંખ્યા ૪,૧૦૦ હતી ને તેમાં ૮,૩૦,૦૦૦ સભ્યો હતા. ઓસ્ટ્રેલિયા ને ન્યૂ ઝીલેંડ બંને યુદ્ધકાળની બીડને પહોંચી વળવા સહકારી ઉદ્યોગનો આશરો લે છે. જર્મનીમાં હિટલરને પણ, પ્રજાને પૂરેપૂરું કામ આપવા માટે, અનેક મૃદુઉદ્યોગો દાખલ કરવા પડ્યા છે એમ કહેવાય છે.

ઉપસંહાર

આમ દુનિયાના આર્થિક વિચારોનો એક નાના ઉદ્યોગો ને ગ્રામ-પંચાયતો તરફ છે. હિંદમાં તો એ પદ્ધતિ પ્રાચીન કાળથી મોજૂદ હતી - જ. તેને ફરી સજીવન કરી તેમાં ચેતન રેડવાની જરૂર છે. આધુનિક પરિસ્થિતિ સાથે બંધબેસતા આવે એ જાતનાં ફેરફારો એક એમાં કરવા પડશે. હિંદે આર્થિક બ્યવસ્થાની એવી યોજના ધડવી જોઈએ જે એનાં સ્વભાવ અને સંસ્કૃતિને અનુકૂળ હોય. એવી યોજના બીજા દેશોને પણ અનુકરણ કરવા લાયક થઈ પડશે. ગ્રામપંચાયતો અને ગ્રામઉદ્યોગોના પાયા પર રચાયેલી ગાંધીજીની યોજના એ પ્રકારની છે. ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોના મૂળમાં રહેલા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના પૃથક્કરણ ને વિવરણમાં આ પુસ્તકનાં આટલાં બધાં પાનાં રોકવા માટે મારે ક્ષમા માગવાની જરૂર નથી. ગાંધીજીની યોજના નવા જ આદર્શો પર રચાયેલી છે. એટલે, કેવળ રૂપિયાના આંકડા ને કોષ્ટકો આપવા કરતાં એ આદર્શોનું વિવેચન થઈ વધારે મહત્વનું છે.

ખંડ ૨ ૬. આર્થિક યોજના

દ્વેય

હિંદ સાવ ગરીબ દેશ છે. આચરે ૬૦ લાકા જેતી ને તેને કમતા ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે. ગામડાંની પ્રજા ગરીબાઇમાં જ નહીં, અસાનમાં પણ ઝૂંબેલી છે. એટલે આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ હિંદના જનસમૂહની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો તેમજ તેના સંસ્કારોમાં શક્તિ કરવાનો, ને દસ વરસમાં તેને સંપત્તિ ને સંસ્કારની ઝાંઝામાં ઝાંઝી અમુક સ્થિતિએ પહોંચાડવાનો, છે. આ યોજના ગામડાંના કલ્યાણને મુખ્ય મહત્વ આપે છે, એટલે જેતી તેમજ ગ્રામઉદ્યોગોની પૈસાનિક પદ્ધતિસર ખિલવણી પર એમાં વધારેમાં વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. છતાં આર્થિક યોજનામાં રાષ્ટ્રીય જીવનનાં બીજાં અંગો તરફ દુર્લક્ષ કરવું પોસાય નહીં. એટલે પાપાના અથવા મૂલમૂલ ઉદ્યોગોની સ્થાપના તરફ પણ પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. વસ્તુતઃ રાષ્ટ્રના આર્થિક જીવનના એકં પણ વિભાગને છાડી દેવામાં આવ્યો નથી. પણ, પાછલાં પ્રકરણોમાં સમજાવ્યું છે તેમ, જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં યોજનાના મૂળમાં રહેલો સિદ્ધાન્ત તો પ્રજાના આર્થિક, નૈતિક ને સાંસ્કારિક કલ્યાણનો સુરીલો ને એકરાગરાળો સંયોગ સાધવાનો છે.

ઝાંઝામાં ઝાંઝું કેટલું ?

જીવનની જે મૂલમૂલ જરૂરિયાતો છે, એટલે કે જેના વિના જીવન નભતું નથી, તે માણસને મળે, ને તે ઉપરાંત ઝાંઝામાં ઝાંઝી કેટલીક સુખસગવડો મળે, ત્યારે એમ કહી શકાય કે તેને સમ્પત્તા ને સુધડતાયી રહી શકાય એવી આર્થિક તેમજ સાંસ્કારિક સાધનસામગ્રી મળી છે. આ ઝાંઝામાં ઝાંઝી જરૂરિયાતો ને સુખસગવડો તે આ :

(૧) સર્વ આવશ્યક તત્વોવાળો, ને આરોગ્યપ્રદ, એવો યુક્તાદાર. તેમાં પ્રોટીન, કાર્બોહાઇડ્રેટ, ખનિજ તત્વો, તેમજ વિટામીન (જે અન્નને

માણ છે) પૂરતા પ્રમાણમાં હોય.

(૨) જુદી જુદી ઋતુની હવા સામે રક્ષણ આપી શકે એવાં પૂરતાં કપડાં.

(૩) માણસદીઠ ૧૦૦ ચોરસ ફીટ લેજે રહેવાની જગા.

(૪) નિશાળે જવા લાવક ઉંમરના દરેક છોકરા છોકરી માટે મફત ને ફરજિયાત પાવાની કેળવણી; તથા પુખ્ત ઉંમરના દરેક સ્ત્રીપુરુષ માટે વાંચવા લખવા જેટલું કામચલાઉ અક્ષરજ્ઞતા.

(૫) રોગોપચારની સવડ. દરેક માણસ કીકકીક સાધનસામગ્રીવાળા હવાખાના કે ઇરિપતાલમાં, જઈ તેનો લાભ સહેજે મેળવી શકે એવી જોગવાઈ. સ્ત્રીઓને માટે પ્રસૂતિગૃહોની પૂરતી સવડ.

(૬) સર્વ નાગરિકોને માટે ટપાલ, બેંક ને વીમાની સગવડ.

(૭) ખાસ કરીને ગામડાંમાં, ફીડિંગ્સ્ટો, લોકનૃત્યો, દેશી ઢબનાં નાટકો ને હજનમંડળીઓ વગેરે મનોરંજનનાં સાધનોની જોગવાઈ.

આહાર

હિંદની વસ્તીના પ્રજા મોટા ભાગના આહારમાં આવશ્યક તત્ત્વો પૂરતાં, હોતાં નથી, ને કેલરીને* હિસાબે તે ખામીવાળો જ ગણાય. ડૉ. એફ્રોહ્ડની ગણતરી પ્રમાણે પુખ્ત ઉંમરના માણસને માટેનો 'યુક્તાહાર' આ પ્રમાણે છે: (રોજના આઉંસ = અધોળ)

	યુક્તાહાર	સામાન્ય અયુક્તાહાર
અનાજ (ધઉં, ચોખા ૧૦.)	૧૫	૨૦
કઠેળ	૩	૧
શાકભાજી		
પાંદરાં વિનાની	૬	૨
લીલી, પાંદરાંવાળી	૪	૨
ચરબી—તેલ	૨	૫
ફળ	૨	—
દૂધ	૮	૨

* શરીરને ઊંચુતા આપનાર તત્ત્વનું અમુક માપ

પુખ્ત ઉંમરના માણસ માટેનો જે યુક્તાહાર છે તેમાંથી આશરે ૨,૬૦૦ 'કેલરી' મળી રહે છે. આરોગ્ય ટકાવી રાખવા માટે એટલી કેલરી જરૂરની છે. ડૉ. એન્ડ્રોયુસની મણતરી પ્રમાણે, અત્યારે લોકો જે આહાર ખાય છે તે જેમાં જીદાં જીદાં આવશ્યક તત્ત્વો યોગ્ય પ્રમાણમાં નથી હોતાં પણ જોષ્ટએ તે કરતાં ઓછાંનતાં હોય છે, તે આધારમાંથી માણસને માત્ર ૧,૮૦૦ કેલરી મળે છે આ અટકળ પણ કદાચ વધારે પડતી હોય. લોકો માથાદીક સરેરાશ આવક બહુ જ ઓછી છે, ને સારા ને પૌષ્ટિક યુક્તાહાર ખાવા જેટલા પૈસા જ લોકો પાસે નથી હોતા. વળી અત્યારે રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય ઠીકઠીક ટકાવી રાખવા માટે ખોરાકનો જેટલો જથ્થો જોષ્ટએ તેટલો જથ્થો પણ આપણા દેશમાં નથી. તેથી વ્યવસ્થિત યોજનાની ને ખેતીમાં સુધારા કરવાની જરૂર રહે છે. ખોરાકનો જથ્થો વધે એટલું બસ નથી. જીદાં જીદાં પાકની પોષણ આપવાની શક્તિ જોષ્ટને તે પ્રમાણે પાકની યોજના કરવી પડશે. આજે એવા કેટલાક પાક લેવામાં આવે છે જે વેચીને કે નિકાસ કરીને ખેડૂત રોકડ નાણું મેળવે છે. એ 'ત્રયા બંધ' કરવી પડશે કે તેના પર અંકુશ મૂકવો. પડશે. દરેક પ્રદેશની ખાસ જરૂરિયાત જોષ્ટ તે પ્રમાણે ખોરાકની યોજના ઉઘાડવાની યોજના કરવી પડશે.

કંપડાં

૧૯૩૬-૩૭ માં હિંદમાં સુતરાઉ કાપડનો વાપર માથાદીક ૧૫૫ વાર હતો. ખીજા કેટલાક દેશોના ૧૯૨૯ ના આંકડા આ પ્રમાણે છે: સુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા ૬૪ વાર; જર્મની ૩૪ વાર; જપાન ૨૧.૪ વાર; ઇંગ્લિંડ ૧૯.૧ વાર. મહાસભાની યોજના સમિતિએ તેમજ સુત્રાઈ યોજનાના કર્તાઓએ કહ્યું છે કે હિંદમાં માથાદીક વાપર ૩૦ વારનો ગણાવો જોષ્ટએ. પણ હિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં, જ્યાં ધનિક અને ગરીબની આવકમાં ઘણો જ ફરક હોય છે, ત્યાં આવી સરેરાશના આંકડા બ્રમ પેદા કરવાના નીવડે છે. એટલે ખરું જોતાં તે એમ કહેવું જોષ્ટએ કે ગામડી વસ્તીના ૯૦ ટકાને માથાદીક ૨૦ વાર કાપડ મળવું જોષ્ટએ. વળી એટલું પણ ઉમેરવું જોષ્ટએ કે એ ૨૦ વાર

કાપડ એક વરસ ચાલે એવા જરૂર હોવું જોઈએ. કાપડ છ મહિના ચાલે, તો માથાદીઠ ૨૦ ને બદલે ૪૦ વાર મળવું જોઈએ.

માથાદીઠ આવક

હિંદની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક વિષે આજ લગીમાં અનેક અટકળો થઈ છે. એ દિશામાં પહેલો પ્રયત્ન દાદાભાઈ નવરોજીએ કરેલો, ને તેમણે માથાદીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૦ની ગણેલી. સૌથી છેલ્લી ગણતરી એ. વી. કે. આર. વી. રાવે ૧૯૩૧-૩૨ ને માટે કરી છે; તેમના કહેવા પ્રમાણે સિદ્ધિ હિંદની માથાદીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૬૫ છે. પણ આ આંકડા પરિસ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આપતા નથી. કેમકે એમાં તો એક તરફ લખપતિઓ ને કરોડપતિઓ ને બીજી તરફ કંઠાલ કરોડો અનેની આવકનો સમાવેશ થાય છે. નદીના કિનારાં પાસેનું તેમજ વહેણના મધ્યભાગનું જાંડાણ પામીને સરેરાશ કાઠી હોય, ને તેને આધારે કાંઈ માણસ નદી ઓળંગવા માગે, એના જેવી એવકૂરી આ સરેરાશમાં પણ છે. ગણતરી એવી કે હિંદની વસ્તીમાંથી એક ટકા પાસે દેશની ૩૫ ટકા આવક જાય છે, ૩૨ ટકા લોકો પાસે ૩૩ ટકા જાય છે; ને આઠીના ૬૭ ટકા લોકો પાસે રાષ્ટ્રીય આવકના માત્ર ૩૨ ટકા જાય છે. એટલે માથાદીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવકમાં વધારો થાય તોપણ, સંભવ છે કે એ વધારો ધનિક વર્ગની આવકમાં જ થાય, ને વસ્તીના મોટા ભાગને તો એમાંથી કંઈ જ મળવા ન પામે.

મધ્ય પ્રાન્ત અને વરાહના ઉદ્યોગોની તપાસ કરવાને સરકાર તરફથી નિમાયેલી સમિતિનો જે રિપોર્ટ ૧૯૪૨ માં પ્રસિદ્ધ થયો, તેમાં અધ્યાપક કુમારસ્વા લખે છે “અમે ૬૦૬ ગામડાંની તપાસ કરી. બધે જ લોકોની આવક બહુ ઓછી છે. વણાટ જેવા કારીગરીના ધંધામાં પણ લોકોને કુટુંબદીઠ ૫૦ થી ૭૦ રૂપિયા કરતાં વધારે કમાણી થતી નથી. એનો અર્થ એ થયો કે માથાદીઠ વરસે આશરે ૧૨ રૂપિયા મળે છે. કાંઈ પ્રામવાસી વરસ આખું રોજનો સરેરાશ એક આનો કમાય તોપણ તે પોતાને મુખી ગણે છે....આ વાત ખરી છે કે કેમ

એ વિષે જે માણસને શંકા હોય તે કાર્મ પશુ ગામડામાં જઈને જાતે સોડાની પરિસ્થિતિ જોઈ શકે છે.” મધ્ય પ્રાન્ત હિંદનો પ્રમાણમાં ગરીબ પ્રાન્ત રહેલો એટલે આપણે એવો નિર્ણય બાંધી શકીએ કે હિંદની વસ્તીના ૬૦ ટકાની માથાદીક સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૮ હશે. આની સાથે બીજા દેશોની માથાદીક સરેરાશ વાર્ષિક આવકના, નીચે આપેલા, આંકડા સરખાવવા જેવા છે:

દેશ	વરસ	માથાદીક આવક રૂ.
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧૯૩૧	૧,૦૧૩
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા	૧૯૩૨	૧,૧૮૬
જર્મની	૧૯૨૫	૫૨૦
જપાન	૧૯૨૫	૧૭૬
સોવિયેટ રશિયા	૧૯૨૫	૧૩૩ . .

ઝોજામાં ઝોજી જરૂરી આવક

ડૉ. એફ્રોઇડની ગણતરી પ્રમાણે હિંદમાં, ‘યુક્તાદાર’નું, એટલે કે જેમાં પોષક તત્ત્વો પૂરતાં ને યોગ્ય પ્રમાણસર હોય એવા આદારનું, ખરચ માથાદીક દર મહિને આશરે રૂ. ૬ આવે. આ ગણતરી ચામુ સગાઈ પહેલાંનાં બાવને આધારે કરેલી છે. ગામડાંમાં એ ખરચ મહિને આશરે રૂ. ૫, એટલે કે વરસે રૂ. ૬૦, થાય. ગામડાંમાં માથાદીક ૨૦ વાર કાપડનો ત્રાપર ગણીએ, તો — ૩ અને વારને હિસાબે — કપડાંનું વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૩-૧૨-૦ અથવા આશરે રૂ. ૪ ગણી શકાય. ઘરની મરામત, દવા, ને બીજાં પરચૂરણ ખરચ માથાદીક વરસે આશરે રૂ. ૮ થાય. એટલે માથાદીક કુલ વાર્ષિક ખરચ ઝોજામાં ઝોજા રૂ. ૭૨ થાય. પણ આજે સરેરાશ વાર્ષિક આવક તો માથાદીક રૂ. ૧૮ જ છે. એટલે હિંદની વસ્તીના ૬૦ ટકાની આવક ઝોજામાં ઝોજી યોગણી કરવી જોઈએ. એ તો ગામડાંને જ ને એટલા સ્વામીને ને સ્વયંપૂર્ણ સદાશરી પટકો બનાવવાથી, ને એટલી તથા ગ્રામઉદ્યોગનું કામ સાચીપ પદ્ધતિએ બીજવવાથી જ, બની શકે.

ગ્રામપંચાયતો

ગ્રામપંચાયતો વિશે હીકીક વિવેચન પાછળ આવી ગયું છે. આજની, મર્યાદિત સત્તાવાળી, લોકલ કે જિલ્લા ભોડો કરતાં આ પંચાયતો જુદી જ જાતની હશે. આંતરિક વહીવટમાં તે સ્વતંત્ર હશે; અને ઓછામાં ઓછી અન્ન, વસ્ત્ર, ને બાંધકામના સામાન જેવી જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતોની બાબતમાં સ્વયંપૂર્ણ હશે. પણ દેશની રાજનીતિ એકસરખી રહે ને અમુક બાબતોમાં આખા દેશનું હિત સચવાય એટલા માટે આ પંચાયતોને તાલુકો, જિલ્લા, વિભાગ ને પ્રાંત જેડે સંબંધ રહેશે. પંચાયતો પુખ્ત વયના મતાધિકાર ને સીધી ચૂંટણીઓને ધોરણે ચાલશે. પણ ગ્રામપંચાયતો સિવાયની ઉપરની બધી સમિતિઓ માટે આડકતરી ચૂંટણી થશે. આ યોજનાનો મૂળ ઘટક તે ગ્રામજનું રહેશે. આર્થિક નવરચનાનું કામ નીચેથી ઉપર જશે, ઉપરથી નીચે નહીં આવે.

પંચાયતોનાં કામ

ગ્રામપંચાયતોનાં મુખ્ય કામ આ પ્રમાણે રહેશે :

- (૧) ગ્રામની વતી જમીન મહેસૂલની આકરણી ને વસૂલાત.
- (૨) સ્થાનિક પોલીસની મદદથી ગામડામાં શાન્તિ ને સુખ્યવસ્થાની સાચવણી.
- (૩) લવાહી વડે તેમજ ધરમેજે પતાવટ કરીને સ્થાનિક કનિયાઓનો ન્યાય.
- (૪) પામની ફળવણી તથા પ્રૌઢશિક્ષણની જોગવાઈ. એ નિશાળોનો વહીવટ પંચાયત કરે.
- (૫) દવાખાનાં, ગામડી ઢબનાં ધરસ્પતાલ, અને પ્રસૂતિગૃહોની સ્થાપના દ્વારા ડાકટરી મદદની જોગવાઈ.
- (૬) મકાનો, રસ્તા, તળાવ, કુવા ને બીજા જાહેર સ્થળોની સફાઈ અને સાચવણી.
- (૭) સહકારી પ્રયાસ વડે ગામડાની ખેતીમાં સુધારો.
- (૮) ગામડાના વેપારઉદ્યોગનું નિયમન; અને તે માટે, પંચાયતની દેખરેખ નીચે, ધીરધાર કરનારી તેમજ ધીરધાર ન કરનારી સહકારી મંડળીઓની સ્થાપના.

(૬) કાચા માલની તથા વાપરવા માટેના તૈયાર માલની સહકારી ધોરણે ખરીદી કરવાની ગોઠવણ; અને ખેતીની નીપજ તથા ગામડાના હાથઉદ્યોગોની બનાવટોનું સહકારી ધોરણે વેચાણ.

હિંદમાં સહકારી મંડળીઓની પ્રવૃત્તિઓનું ધાતુ પરિણામ આવ્યું નથી તેનું કારણ એ છે કે એ દિલ્લયાદ ગ્રામવાસીઓને માથે ઉપરથી ઠાકી બેસાડેલી હતી; તેનાં મૂળ હિંદની ભૂમિમાં ઊતરેલાં નહોતાં. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પંચાયતોને અંગે જે કાંપદા થયા છે તેનાં પણ સંતોષકારક પરિણામ આવ્યાં નથી, કેમકે તેમાં પંચાયતોનું કાર્યક્ષેત્ર ને તેની સત્તા બંને બહુ મર્યાદિત રખાયેલાં છે. ગ્રામપંચાયતની જૂની પદ્ધતિ સજીવન કરવાનું કામ પીરેધીરે જ ચાલશે. આજનાં નાતજાતના ભેદ અને વ્યક્તિગત સ્વાર્થવૃત્તિમાં થયેલો વધારો એ કામમાં આડે આવશે. છતાં એના પુનરુદ્ધારમાં જ હિંદી પ્રજાને મોટી આશા ને આબાદી રહેલી છે.

૭. ખેતી

ખેતી એ હિંદની પ્રજાનો મુખ્ય ધંધો રહ્યો, એટલે દેશની આર્થિક નવરચનાની કોઈ પણ યોજનામાં એને અગ્રસ્થાન અપાવું જોઈએ. વળી ખેતી અને ઉદ્યોગ વચ્ચે વિરોધ નથી; બે એકબીજાનાં પૂરક છે. કેટલાક મૂલમૂલ ઉદ્યોગો જે મોટા પાયા પર જ ચાલી શકે એમ છે તેને બાદ કરતાં, આર્થિક યોજનાનું ક્ષેત્ર ખેતી ને ઉદ્યોગ બેને એકસાથે જોડા-જોડ ચલાવી તેનું અનુસંધાન સાધવાનું હોતું જોઈએ. એટલે ખેતરોની સાથેસાથે કારખાનાં ને ગૃહઉદ્યોગોનાં મથકો દોષ આ જાતના અનુસંધાનથી પ્રજાના શારીરિક આરોગ્યમાં શક્તિ થશે; એટલું જ નહીં પણ દેશની આર્થિક નવરચનામાં ખેતી ને ઉદ્યોગ વચ્ચે સમનોત્પત્તિ જળવાશે ને પ્રજાનું દિલ પણ સાન્નિધ્ય

હિંદમાં ખેતીની ખિલવણી કરતાં નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવાના છે.

(૧) આખી પ્રજાને પૂરતો ને પૌષ્ટિક ખોરાક પૂરો પાડવો, એ મુખ્ય ધ્યેય હોયું જોઈએ. (૨) દેશના જુદા જુદા ભાગમાં આબોહવા ને જમીન જુદી જુદી જાતની હોય, એટલે પાકની યોજના પણ જુદી જુદી થાય. (૩) ખોરાકની ચીજોના પાક ને ઉદ્યોગો માટેનો કાચો માન, એની બાબતમાં દેશને બંને તરફે અંશે સ્વયંપૂર્ણ બનાવવો જોઈએ. દેશમાં વપરાતાં વધે તે જ ચીજો પરદેશ નિકાસ કરવી જોઈએ. (૪) એ બે બાબતમાં દેશના જુદા જુદા ભાગોને પણ સ્વયંપૂર્ણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમ થાય તો માત્ર લઈ જવા લાવવાના વાહન-વહેવાર પર અધિક તાણ ન પડે. (૫) આજે વેપારી દષ્ટિએ ખેતી કરવાની જે પ્રથા ચાલે છે તેમાં સ્થાનિક જરૂરિયાતો તરફ નહીં પણ દૂરદૂરનાં બજારો તરફ લક્ષ રખાય છે. એ પ્રથા ધીરેધીરે નીકળી જવી જોઈએ. (૬) રાજ્ય તરફથી ખેતીનાં હજુ વધારે પ્રયોગકેન્દ્રો—જે નમૂનેદાર કૃષિકેન્દ્રો પણ હોય—કાઢીને રાજ્યે ‘સંશોધનનું’ કામ હાથમાં લેવું જોઈએ.

૧૦

ખોરાકની તંગી

ડો. રાધાકૃમય મુખરજીએ કરેલી ગણતરી પ્રમાણે, હિંદમાં ખાણ પદાર્થો જોઈએ તેટલા પૂરતા પેદા થતા નથી. ૧૯૩૫ માં હિંદમાં ૪ અબજ ૧૧ કરોડ કેલરીની વૃદ્ધ હતી. બંગાળનો હમણાંનો દુકાળ માણસે પેદા કરેલો હતો એ સાચું. છતાં તે પરથી એટલું તો દેખાઈ જ આવ્યું કે દેશમાં અનાજના પાક વધારવાની તાકીદની જરૂર છે. હિંદમાં પેદા થતા પાકનું પ્રમાણ પણ બીજા દેશોને મુકાબલે પણ ઓછું છે. જુઓ નીચેનો કોઠો (એકરદીક રતાલ)

દેશ	વર્ગ	ઓસા	શેરડી	કપાસ
ઇન્ડિયા	૧,૯૧૮	૨,૯૯૮	૭૦,૩૦૨	૫૩૫

જપાન	૧,૭૧૩	૩,૪૪૪	૪૭,૫૩૪	૧૯૬
યુ. સ્ટે. અમેરિકા	૮૧૨	૨,૧૮૫	૪૩,૨૭૦	૨૬૮
ચીન	૯૮૯	૨,૪૩૩	-	૨૦૪
હિંદ	૬૬૦	૧,૨૪૦	૩૪,૯૪૪	૮૯

પટવારી પદ્ધતિ અને જમીન મહેસૂલ

હિંદમાં જુદા જુદા પાકની નીપજનું પ્રમાણ વધારવું હોય તો થોડાક ધરમૂળના સુધારા ને ફેરફારો બહુ જરૂરના છે, પહેલાં સુધારો એ છે કે જમીન પર રાષ્ટ્રની માલિકી સ્થાપવી, ને જમીન મહેસૂલને અંગે કંઈક ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરવી. જમીનદારી પ્રથા આજના જમાનામાં ન ચાલી શકે. દૈનિકવારી પ્રથા દાખલ કરવામાં સરકારને હેતુ એ હતો કે જુદા જુદા ખેડૂનો સાથે સીધા કરારમાં જોતરીને વધારેમાં વધારે જમીન મહેસૂલ મેળવવું. એટલે પટવારી કે મદાસવારી પદ્ધતિ દાખલ થાય એ ઇચ્છવાએગ છે. તેમાં ગામના મહેસૂલની કુલ રકમ રાખ્યને લારવાની જવાબદારી આખા ગામને માથે રહે છે. જુદા જુદા ખેડૂતોએ લારવાની આકારની રકમ પણ મામ કરાવે, આજની જેમ સરકારી અમલદારો ન કરાવે. હિંદમાં પ્રાચીન ગ્રામપંચાયતો વડી જવામાં સીકું કારણ તો દૈનિકવારી પદ્ધતિ હતી. ઉપર જણાવેલી પટવારી પદ્ધતિ ફરી દાખલ થાય, તો હિંદનાં ગામડાંમાં સામુદાયિક જીવન ફરી પાછું જાગૃત થાય. ગ્રામપંચાયતો ગામડાની જમીનો જુદા જુદા ખેડૂતોને સાથે આપશે; ને લાંબી મુદતના ખેડૂતો જ્યાં સુધી સાંધ આપ્યાં કરશે ત્યાં સુધી તેમના મજાતપદા ચાલુ રહેશે. સાંધની બાકી માટે ખેડૂતને જમીન પરથી કાઢી મૂકવામાં નહીં આવે, પણ ખાનગી દેવાની જેટ જે તેની વસૂલાત કરવામાં આવશે. પ્રાચીન ભારતમાં જનતું તેમ સાંધ જેટ રોકડ નાણું નહીં પણ અનાજનો — બધું નહીં તો અમુક અંશે પણ — અમુક નિશ્ચિત હિસ્સો — કહો કે કુલ નીપજનો હોં છે આડમો ભાગ — લેવાશે. એથી ખેડૂતોને યનારી અનેક પ્રકારની સમસ્યા દેખાતી છે.

રાષ્ટ્રીય માલિકીની જરૂર

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પટવારી અથવા મહાલવારી પદ્ધતિ દાખલ કરવાની સાથે જમીનદાર, તાલુકદાર, માલગુજાર વગેરે ખાઈ બદલા વગેરે નાબૂદ કરવા પડશે. ખીજા સંબંધમાં કહીએ તો, જમીન પર રાષ્ટ્રની માલિકી સ્થાપવી પડશે; અને ખેડૂતો ને રાજ્ય વચ્ચે વચલો દલાલ કોઈ નહીં રહે. જે લોકો ખરેખર ખેતીનું કામ કરતા હશે તેમને રાજ્ય તરફથી જમીન સાથે અપાશે. એવા ગણોત્તપટા પેઢીહિતાર આશરે, સાથે ખેડૂતને ખેડૂત તે એવા માણસને નહીં આપી શકે જે જાતે ખેડવા તૈયાર ન હોય. જમીનથી દૂર બેઠે બેઠે આવક ખાનારા જમીનદારોનો વર્ગ નીકળી જશે. ખેશક અત્યારના માલિકીહકો ધીરેધીરે રદ કરતાં અમુક સંધિકાળ તો જશે જ. માલિકોના માલિકીહક તપાસ્યા પછી તેમને કદાચ કંઈક વાળખી વળતર પણ આપવામાં આવે. ઘણી જમીનો ખામીભરેલા કાયદાને ક્ષીધે કે ભયંકર વ્યાજવટાને ક્ષીધે જમીનદારોના હાથમાં જઈ પડી છે. એવી જમીનોના અત્યારના માલિકોને કશું વળતર મેળવવાનો હક નથી. આ ઉપરાંત, ભારે વારસાકર કે મરણકર નાખીને પણ જમીન ધીરેધીરે રાષ્ટ્રીય માલિકીની બનાવી શકાય. જમીન વારસામાં મેળવનાર પાસેથી જમીનની કિંમતના ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલો કર લેવો જોઈએ. એ રીતે બેએક પેઢીમાં જમીન પરની ખાનગી માલિકી નાબૂદ થઈ જશે.

જમીનના નાના ટુકડા

હિંદમાં ખેતીની પેદાશનું પ્રમાણ વધારવામાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલત એ નડે છે કે ખાપની મિલકત દીકરાઓમાં સરખે ભાંગે વહેંચવાનો કાયદો હોવાથી જમીન ઘણી વહેંચાઈ જાય છે ને તેના બહુ નાના ટુકડા પડી જાય છે. એમ થવાના ગેરલાભ દેખીતા છે. હિંદના તમામ ભાગમાં આજે સરેરાશ ખેતર ૩ એકરથી મોટું નથી. ખેડૂત દીક કટલા એકર જમીન છે એ વિષે ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં આ પ્રમાણે આંકડા આપ્યા છે: મુળ્ય ૧૨.૨; પંજબ ૯.૨; મધ્ય પ્રાન્ત

૧. આ વિષયના ગાંધીજીના વિચારો મઠિ નુઓ 'ગાંધીજી સાથે અઠવાળિયું' (૭મી શીશર), પૃ. ૮૨-૩.

અને વરાડ ૮.૫; મદ્રાસ ૪.૯૬; બંગાળ ૩.૧; બિહાર અને ઓરીસા ૩.૧; આસામ ૩; યુક્ત પ્રાન્ત ૨.૫.

ખીજ દેશોમાં ખેતરના સરેરાશ કદ વિષેના આંકડા જાણવા જેવા છે: (આંકડા એકરમાં છે) યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા ૧૪૫૪ ૪૦; જર્મની ૩૦૫૩ ૨૧.૫૩ ઇંગ્લેન્ડ ૨૦.^૧

જમીનના નાના ટુકડા પડી જવાનાં ચાર્જ પદિશાઓ ધટાડવાને નીચેના ઉપાયો સૂચવવામાં આવે છે :

(ક) સહકારી મંડળોએ મારફતે, ઐશ્વિક ધોરણે ખેતરોનું સંધિયું. પંજમ, મધ્ય પ્રાન્ત અને વરાડ, તથા વડોદરામાં આવું બન્યું છે.

(ખ) નાનાં નાનાં અનેક ખેતરો વચ્ચેથી હદના પથરા કાઢીને પાસેપાસેનાં ખેતરોનું સહકારી ધોરણે સંયુક્ત ખેડણ. સોવિયેટ રશિયામાં જે વિશાળ સામુદાયિક 'કોમ્મ' છે તે આનાથી આવ જુદી જ વસ્તુ છે. સહકારી ખેડણમાં ખાનગી માલિકી ને સંયુક્ત ખેડણ બનેલા લાભ મળે છે.

(ગ) અત્યારની વારસાપદ્ધતિમાં ફેરફાર. દાખલા તરીકે, અમુક હદથી વધારે જમીનના ભાગલા પાડવાની છૂટ જ ન હોવી જોઈએ. એ નીચામાં નીચી હદ ૨૦ એકર હોય; ને વીસ એકરના માલિકને જે દીકરા હોય, તે એક લાઈએ ખીજ ભાડેનો ભાગ ખરીદી લેવો પડે. જમીનના દસ દસ એકરના જે ટુકડા ન પાડી શકાય.

(ધ) જે ખેતરમાંથી અત્યારે કમાણી ન થતી હોય તેનું સાંધા 'મજોત માફ' થવાં જોઈએ.

ગામઠાંનું દેણું

આપણે ખાસ ધ્યાન આપવા જેવો ખીજે પ્રશ્ન તે ગામઠાંના રેવાના અસહ્ય બોળતો છે. ગામઠાંના ચાલુકારે દિ'દની ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થામાં મદદરેનો ભાગ ભજવ્યો છે ખરો, છતાં તેનો અપાર ભોલ ને તેની વ્યાજખોરી એ તો સખતમાં સખત નિન્દાને જ પાત્ર

છે. સરકારે નીમેશી સેન્ટ્રલ બેંકિંગ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર કમિટીએ કરેલી અટકળ અનુસાર બ્રિટિશ હિંદના પ્રાન્તોમાં ૧૯૨૬ માં ખેડૂતો માથેનું દેવું લગભગ ૯ અબજ રૂપિયાનું હતું. ૧૯૩૭ માં રીઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના ખેતી કરજ ખાતાએ ગામડી દેવું લગભગ રૂ. ૧૮ અબજનું ગણ્યું. આમણના શાહુકારની વ્યાજખોરી ઉપરાંત, અતિશય નાનાં ખેતરોની હસ્તી, ખેતીની પૂર્તિ કરનારા ગૃહઉદ્યોગોની પડતી, જમીન મહેસૂલ અંગેની સરકારની નીતિ, અને પાકનું ઓછું પ્રમાણ, એ વસ્તુઓ પણ આ દેવાદારીમાં કારણભૂત છે. આમ આ દેવું ફેડાય એ તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે. તો જ હિંદનો ખેડૂત વ્યાજની દુર્દશા ને ધોર દારિદ્ર્યમાંથી ઊંચો આવી શકે. જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં ખેડૂતને રાહત આપનારા કાયદા કરીને, તથા દેવાની પતાવટ કરનારી સમિતિઓ સ્થાપીને, આ દિશામાં પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. પણ એથી આ ગંભીર પ્રશ્ન પર બહુ જ ઓછી અસર પડવા પામી છે. એથી વધારે કડક ને વિશાળ યોજના કરવાની જરૂર છે. એને માટે નીચે થોડીક સૂચનાઓ આપેલી છે:

(ક) દેવાનાં બધા હિસાબ ખાસ નીમેશી પંચ દ્વારા કાળજીપૂર્વક તપાસાય. બનાવટી ને અન્યાયી દેવાં વિનાસકોચે રદ કરવાં જોઈએ. ખીજાં દેવાંમાં પણ કડકાઈથી તપાસ કરીને દેવાની ચોકસ રકમ કરાવાય.

(ખ) દસ વરસ ઉપરના જે દેવા પર વ્યાજ નિયમિત રીતે અપાયું હોય તે ભરપાઈ થઈ ગયું ગણાવું જોઈએ.

(ગ) સરકારે ખેડૂતોને કરજ ફેડવામાં મદદ કરવી જોઈએ. તે માટે સરકાર લેણિયાત શાહુકારોને વીસ વરસના સરકારી બેંડ આપે, અને તપાસને અન્તે નક્કી થયેલી દેવાની રકમ ૨૦ વાર્ષિક હરતે ભરવાનું ખેડૂતને કહે.

(ઘ) આમપચાલતો, ધીરધાર કરનારી સહકારી મંડળીઓ, યા લેડ મોર્ટગેજ નેકેટ દ્વારા ખેડૂતોને સસ્તે વ્યાજને દરે લાંબી મુદતને માટે પૈસા ધીરવામાં આવે. એ નવાં કરજને માટે વ્યાજનો દર ૬ ટકાથી વધારે ન હોય.

(ઙ) ખાનગી ધીરધારની મનાઈ ચવી જોઈએ. માત્ર આમપચાલતો,

સહકારી મંડળીઓ, કે લેન્ડ ઓર્ટગેજ બેંકોને જ ધીરધારતું કામ કરવાની છૂટ હોય.

(ચ) દેવાના બદલામાં જમીન લખી આપવાના રિવાજ પર એકસ બંકુશો મુકાય.

અત્યારની મોંઘવારી ને પાકના વધેલા લાવને લીધે ખેડૂતોને કંઈક રાહત મળી છે, ને ઘણી જગાએ તેઓ જૂનાં કરજ અમુક અંશે ફેરી શક્યા છે. પણ એ સ્થિતિ કમચલાઉ છે, ને આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાંબી મુદતની દૃષ્ટિએ લાવવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે. સાચી વાત એ છે કે ખેડૂતની દેવાદારીના આ પ્રશ્નને હિંદની ગરીબાઈના વિસાળ પ્રશ્ન જોડે બહુ જ નિકટનો સંબંધ છે. તેથી એ દેવાદારી સામે સારામાં સારો વીએ તો એ છે કે ખેતીમાં સુધારા કરવા, ને તેની જોડે ચાલે કોવા ગૌણ ગ્રામઉદ્યોગોને ફરી સજીવન કરવા.

પડતર જમીનનો ઉપયોગ અને જમીનનું ધોવાણ

ખેતીનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે ખીજી પણ એક વસ્તુ કરવી જરૂરી છે. જે જમીન ખેડી શકાય એવી છે પણ આજે પડતર પડી છે તેમાં ખેડાણ કરવું જોઈએ. આવી જમીન ૧૭ કરોડ એકર છે એવી અટકળ છે. પૂરતી મીટીનો અભાવ, રોગી આબોહવા, પૂરતા ને સસ્તા પાકનવહેવારનો અભાવ ને નહેરો વગેરેની પૂરતી સવડનો અભાવ વગેરે ટેકલીક મુશ્કેલીઓ આ કામમાં આડે આવે છે. એટલે એ કામ વ્યક્તિગત ખેડૂતોનું નથી. સરકારે જ તે કામમાં લેવું જોઈએ, ને રાષ્ટ્રાતના ખરચ માટે જે પૈસા જોઈએ તે રોકવા જોઈએ. આ ઉપરાંત, જે જમીન દરવરસે ધોવાઈ જાય છે તેના તરફ પણ ખ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે. એને માટે જંગલો ન ઉગાડાય ને જમીનમાં બાંધ ન બંધાય, તો કરોડો એકર જમીન ધોવાઈ જશે ને ખેતીના ઉપયોગમાંથી કાપમની જતી રહેશે.

પીતની જમીન

આ ઉપરાંત, જે જમીન અત્યારે ખેડાય છે તેમાં પણ એકર ૬૯ પાક વધારે ઊતરે ને રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિયે ખેડાણ થાય એ જરૂર

છે. તેને માટે પીતની જમીનનો વિસ્તાર વધારવો જોઈએ. ૧૯૩૬-૪૦ માં કુલ ૨૪ કરોડ ૪૦ લાખ એકર જમીનમાં ખેતી થયેલી, તેમાંથી ફક્ત ૫ કરોડ ૪૯ લાખ એકર જમીનને જ વરસાદ ઉપરાંત પીતની સવડ અપાર્થ હતી — ૨ કરોડ ૯૦ લાખ એકરને નહેરો વડે, ૫૦ લાખ ૯૦ હજાર એકરને તળાવોમાંથી, ૧ કરોડ ૩૫ લાખ એકરને દૂધા વડે, ને ૬૫ લાખ એકરને ખીજી રીતે પાણી પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું. આનો અર્થ એ છે કે જે જમીન ખેડાય છે તેમાંથી ફક્ત આશરે ૨૩ ટકાને જ પીતના પાણીનો લાભ મળે છે; ને બાકીની જમીનને વરસાદ પર જ આધાર રાખવો પડે છે. તેથી દેશમાં સસ્તે દરે પીનું પાણી પૂરું પાડવાની સવડ કરવાની સરકારની ફરજ છે.

ખેતીની નીપજમાં વધારો

(ક) ખાતરનો પ્રેમ—આપણા દેશમાં ખેતીની નીપજ ઉત્તરોત્તર ઘટતી જાય છે, એ નીચેના આંકડા પરથી દેખાઈ આવશે:

અંગા				ધઉં		
અંગાજ મિલાર મધ્યપ્રાંત				મુ'અમ્લ	અંગાજ	મધ્યપ્રાંત
૧૯૩૧-૩૨	૯૧૧	૯૧૨	૭૧૮	૪૩૦	૫૨૫	૪૨૬
૧૯૪૦-૪૧	૬૫૨	૫૧૯	૪૧૬	૩૮૫	૪૫૧	૩૬૭
ઘટાડો	૩૦૯	૩૯૩	૨૯૯	૪૫	૭૪	૩૨

જમાંની ફળદ્રુપતા ટકાવી રાખવી ને વધારવી એ બહુ જ જરૂરનું છે. દુર્ભાગ્યે આપણાં ગામડાંમાં ધણું કીમતી ખાતર કાં તો છાણારૂપે બાળી નખાય છે, અથવા ભેગું કરવામાં નથી આવતું તેને લીધે એજ જાય છે. તે રોકવા માટે લોકોને ખીજી કાંઈ જતનું બળતણ પૂરું પાડવું જોઈએ. ગામડાં પાસેની પડતર જમીનોમાં બળતણમાં કામ આવે એવાં ઝાડ વાવવાં જોઈએ. નદીનાળાંને કઠિ ઝાડ વાવ્યાં હોય તો જરૂરી બળતણ મળી રહે, તેની સાથે જમીનનું ધોવાણ પણ થતું અટકે. દોરતું મૂર સામાન્ય રીતે નકામું જવા દેવામાં આવે છે; અને

મનુષ્યનાં મળમૂલનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવા સામે હજી લોકોને ઘણો અણગમો છે. ગામડાંમાં જો ખાડામજરની પ્રથા દાખલ કરવામાં આવે, તો ખેડૂતો જમીનની ફળદ્રુપતા ધણે અંશે વધારી શકે. મરેલાં જનવરોનાં હાડકાં ખાતર તરીકે બહુ ફાયદાની છે. તેનો ઉપયોગ પણ વધારવો જોઈએ. વળી સરકારે રાસાયણિક ખાતરો પણ બનાવવાં જોઈએ, ને તે ઉદ્યોગ પોતાના હોંશમાં રાખવો જોઈએ. પણ રાસાયણિક ખાતરો મોટા પ્રમાણમાં દાખલ કરતા પહેલાં, દોરનું છાણ, મનુષ્યનાં મળમૂલ, ને હાડકાંમાંથી ખાતર બનાવવાની જે કંઈ શક્યતા હોય તેનો પૂરો લાભ લેવો જોઈએ.

(ખ) દોરની ઓલાદમાં સુધારો વિ. યન્ત્રોનો વાપર — આપણા લગભગ બધા અર્થશાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે કે આપણા દેશની ખેતીમાં યન્ત્રોનો વાપર દાખલ કરવો જોઈએ. આ જે વસ્તુની તુલના કરી જોતાં એમ દેખાય છે કે ટ્રેક્ટર વગેરે યન્ત્રો ચાલતાં હોય ત્યારે તેનું ખર્ચ વધારે હોય છે, પણ તે જ્યારે નવરાં પર્જાં હોય ત્યારે તેનું ખર્ચ નહીં જેનું હોય છે. જ્યારે ખેતીમાં વપરાતાં જનવરો કામમાં હોય કે નવરાં હોય તોયે તેમના નભાવનું ખર્ચ લગભગ સરખું રહે છે ખરું, પણ એ ખર્ચ સતત ચાતુ રહે છે — એટલે કે જનવરો કામ કરતાં હોય કે ન હોય તોયે તેમને ખોરાક આપવો પડે છે ને તેમની માવજત કરવી પડે છે. ગ્રામજીવનને વિશે યુરોપમાં થયેલી એક પરિવર્તના હેવાલમાં કહ્યું છે : “તેથી જ્યારે ટૂંકા વખતમાં ધણું કામ કરવાનું હોય ત્યારે ટ્રેક્ટરોનો ઉપયોગ વધારેમાં વધારે લાભદાયક નીવડે છે. ખીજી બાજુ, જ્યારે કામ આખું વરસ એકસરખું ચાલ્યાં કરવાનું હોય ત્યારે, જનવરોનો ઉપયોગ વધારે લાભદાયક નીવડે છે.” હિંદમાં, જ્યાં ખેતરો પણ બહુ નાનાં નાનાં છે, ત્યાં યન્ત્રોનો વાપર લાભદાયક નથી. એટલે ખેતીમાં વપરાતાં ઓખરોમાં સુધારો ચવાની બહુ જ જરૂર છે—સદકારી ધોણે ખેતી કરવાનો રિવાજ દાખલ થાય ત્યારે તો વિશેષે કરીને.^૧

૧. ખેતીમાં યન્ત્રોનો વાપર દાખલ થવાથી નીપજનારાં ખીજાં પરિણામની ચર્ચા માટે જુઓ ‘સો ટકા સ્વદેશી માં’ ‘યન્ત્રવાદને પરિણામે’ (ચંદ્રશંકર મુક્ત) એ લેખ; પૃ. ૩૨૩.

(ગ) ગૌરક્ષા—હિંદમાં દ્રેફ્ટરોનો ઉપયોગ મોટા પ્રમાણમાં ધ્વજવા ભોગ નથી; એટલે આપણા પશુધનમાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સુધારો કરવો જોઈએ. આ દષ્ટિએ ગાયને રાજ્ય તરફથી પૂરેપૂરું રક્ષણ મળવું જોઈએ. ગાય ખેડૂતને ખેતી, કાસ અને ગાડાં માટે બળદ પૂરા પાડે છે; પાકના સુધારા માટે ખાતર પૂરું પાડે છે; અને શારીરિક પોષણને માટે પૌષ્ટિક ને નીરોગી દૂધ આપે છે.

હિંદમાં લેંસ રાખવાનું આર્થિક દષ્ટિએ પોસાય એમ નથી, તેના કારણે નીચે પ્રમાણે છે: (૧) લેંસનો પાડો ખેતીના કામ માટે લગભગ નકામો છે; (૨) ગાય કરતાં લેંસને રોગ થવાનો સંભવ વધારે રહે છે; (૩) લેંસની આવજત વધારે કરવી પડે છે; અને ચરાની મોટી જગાને ધુબકળ પાણી હોય ત્યારે જ તે સુખી રહે છે. આ વસ્તુઓ નાના ખેડૂતના ગળ બહારની છે,

હિંદમાં ગાયની સુધારણા ને રક્ષા માટે નીરોગી ખૂંટ ઉછેરવા, દુધાલયો કાઢવાં ને ચરાની જગા તથા ઢોરને કામ આવે એવા ખોરાકના પાક કરવા, એ વસ્તુઓને આર્થિક યોજનામાં મહત્વનું સ્થાન મળવું જોઈએ.

(ધ) સુધરેલાં ઓળાર—સુધરેલાં ને કાર્યક્ષમ ઓળારોની જરૂર નેટલી ગણાવીએ તેટલી ઓછી. અત્યારે ખેડૂત જરીપુરાણી ઢબનાં ઢળ ને પંજેટી વાપરે છે. તે બદલીને સારાં આપવાં જોઈએ.

(ઢ) સારું બિચારું—ખેતીના પાક સુધારવા હોય તો બિચારું સારું આપવું જ જોઈએ.

(ચ) ખેતીનો વીમો—યુરોપના અનેક દેશોમાં બને છે તેમ, હિંદના ખેડૂતને સરકારે દુકાળ, રેલ, સુકવણાં, કિમ, જીવાત, અને ઢોરના રોગો સામે વીમો ઉતરાવી આપવો જોઈએ. ખેડૂતોને પોતાના કાળા અનાજના રૂપમાં આપવાની છૂટ હોવી જોઈએ. ખેતીનો વીમો ઉતરાવી આપવાની જવાબદારી પ્રાન્તિક સરકારોને માથે હોવી જોઈએ.

(ઞ) સહકાર—આ બધા ઉપરાંત હિંદની ખેતીના યોગ્ય વિકાસની આશા સહકારી પ્રયાસ ઉપર જ રહે છે. તેની જરૂર વિશે વીગતવાર વિવેચન પાછળ આવી ગયું છે.

૮. જેતીને લગતા ઉદ્યોગ

પશુપાલન

પશુધનની બાબતમાં હિંદ જગતનો સૌથી 'અધિક' સમૃદ્ધિમાન દેશ છે. ૧૯૩૧ ના વસ્તીપત્રકમાં આપેલા આંકડા પ્રમાણે હિંદમાં (અંગ્રેશ અને દેશી રાજ્યો સહિત) પશુઓની કુલ સંખ્યા ૩૬ કરોડની છે. તેમાં ગાયબળદ ને ભેંસપાડા અનુક્રમે ૧૬ કરોડ ૮૦ લાખ અને ૪ કરોડ ૭૦ લાખ છે. પણ એ દોરની ઓછાદ બહુ હલકી છે; ને તેથી તેઓ દૂધ બહુ જ ઓછું આપે છે. હિંદમાં દોરની જાત હલકી હોવાનાં કેટલાંક કારણ આ પ્રમાણે છે :

(ક) ધાસદાણીની તંગી. અનાજ તથા ધાસના પાક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વારાફરતી ઉભાડવા એ ઈચ્છવાળેજ છે. ગામડાંમાં ગાયરો પણ ફરી પાછાં ચાલુ કરવાં ને ખીલવવાં જોઈએ.

(ખ) અશાસ્ત્રીય ઉછેર, અને તંદુરસ્ત ખૂંટનો અભાવ.

(ગ) પશુધન દ્વારા નીપજની વસ્તુઓને અંગે ચાલે એવા આક-ધંધાનો અભાવ — દા. ત. દુગ્ધાલય, ચામડાંકેળવવાનું ને કેળવાયેલાં ચામડાંની જાતજાતની ચીજો બનાવવાનું કામ, હાડકાંમાંથી અનેક ચીજો બનાવવાનું કામ, વગેરે. આ ઉદ્યોગો ખીલવવામાં આવે તો દોરનો ઉપયોગ વધારે લાભદાયક નીવડે, તેમને વધારે સારો ખોરાક અપાય, અને તેમની માવજત પણ વધારે સારી કરવામાં આવે.

દુગ્ધાલય

દુધાગાં દોર રાખી તેનું દૂધ વેચવાનો ધંધો કરવાથી હિંદનાં ગામડાંની વસ્તીની આર્થિક સ્થિતિ મુધરશે, એટલું જ નહીં પણ ચોખ્ખું દૂધ પૂરતા પ્રમાણમાં લોકોને પૂરું પાડવાનો પ્રયત્ન પણ બેઠકશે. આખી દુનિયામાં, દૂધના જવાની દૃષ્ટિએ, પહેલો નંબર અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ને બીજો હિંદનો આવે છે. હિંદમાં એટલિટન કરતાં ૪ ગણું, ડેનમાર્ક કરતાં ૫ ગણું, ને ઓસ્ટ્રેલિયા કરતાં ૬ ગણું, દૂધ પેદા થાય છે. આટલું બધું દૂધ પેદા થવા છતાં આપણે ત્યાં દૂધનો માયાદી ઉપયોગ

ગ્રામમાં ગ્રામી છે. જુદા જુદા દેશોમાં દૂધનો માથાદીઠ વાપર આ પ્રમાણે છે (આંકડા અધીનમાં છે) : ન્યૂઝીલેન્ડ ૫૬, ઓસ્ટ્રેલિયા ૪૫, ડેનમાર્ક ૪૦, બ્રેટવિટન ૩૯, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા ૩૫, હિંદ ૭. ડો, રાષ્ટ્ર નામના અંગ્રેજ નિબળાતે કરેલી ગણતરી પ્રમાણે, હિંદમાં દૂધનું ઉત્પાદન વધારીને થોડાં વરસમાં આજના કરતાં બમણું કરવું જ જોઈએ. તેથી હિંદનાં ગામડાં ને કસબામાં સહકારી ધારણે દુગ્ધાલયો કાઢવાં જોઈએ. અખિલ ભારત ગૌસેવા સંઘે, ગાંધીજીની દોરવણી તળે રહીને, હિંદમાં દુગ્ધાલયનો ઉદ્યોગ સજીવન કરવા ને ફેલાવવાનું, મુશ્કેલ છતાં મહત્વનું, કામ ઉપાડ્યું છે. એ સંઘે કરેલી ગણતરી પ્રમાણે, આર્થિક દૃષ્ટિએ પૌસાય એવા આદર્શ દુગ્ધાલયમાં ૫૦ ગાયો હોવી જોઈએ. એક ગામડાના એકૂતો પોતપોતાની ગાયો ભેગી કરીને સહકારી દુગ્ધાલય ચલાવી શકે. એને માટે માત્ર એક સાદી છાપરી બનાવવી પડે ને સારો ખૂંટ ખરીદવો પડે. વ્યવસ્થાનું કામ વિનાવેતને વારાફરતી થઈ શકે. દુગ્ધાલયમાં દૂધ ઉપરાંત ઘી, માખણ ને મલામ પણ્ય પેદા કરી શકાય. ઘી તથા દૂધમાંથી બનેલી ચીજોમાં થતા મિશ્રણ વિશે રાષ્ટ્રીય સરકારે સારી પેઠે તકિદારી રાખવી જોઈએ.

દૂધની દૃષ્ટિએ ભેંસ કરતાં ગાયને વધારે પસંદ કરવા માટે નીચેનાં કારણો છે : (૧) સારી હિંદી દુધાળી ગાય કરતાં ભેંસને પ્રુપ્ત ઉંમરે પહોંચતાં સરેરાશ એક વરસ વધારે લાગે છે. (૨) ભેંસનો વસૂકી જવાનો સમય, એટલે કે તે વસૂકી જાય ત્યાંથી વિચાય ત્યાં લગીનો સમય, ગાયના કરતાં ત્રણગણાથીયે વધારે હોય છે. (૩) સારી ગાય ભેંસ કરતાંયે વધારે દૂધ આપે છે. (૪) ભેંસને ગરમી તેમજ ઠંડી ગાય કરતાં વધારે લાગે છે, તેને લીધે તેના દૂધનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે. ગાયનું એવું હોતું નથી. ભેંસ રાખવાના પક્ષમાં એક જ મુદ્દો એ છે કે તેના દૂધમાં ગાયના દૂધ કરતાં ચરબીનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોય છે. પણ એ બાબતમાંયે સારી ગાય ભેંસને ટપી જાય છે. વળી પ્રજીવનક (વિટામીન) ની દૃષ્ટિએ ભેંસ કરતાં ગાયનું દૂધ વધારે કીમતી છે. જુઓ નીચેના કોઠા :

વિટામીન	એ	બી	સી	ડી	ઈ
ચામ	x x x	x x	x	x	x
બેંસ	x x x	x	x	x	

આમ બેંસના દૂધ કરતાં ચામના દૂધમાં વિટામીન બી વધારે છે. બેંસના દૂધમાં વિટામીન ઈ તો ગિલકુલ નથી.

અર્થલેખનો ધંધો

દુધાલય કેપરાંત દરેક ગામડું કે ગામડાનો સમૂહ ચંપલ, જોડા, પેટી ને બીજાં આમડાનો સામાન તૈયાર કરવા માટે એક અર્થલેખ પથ્થ ઠાકી શકે. ગામડાનાં મરેલાં દારની ખાલો તેમજ ફળવેલાં આમડાનો એ કામમાં ઉપયોગ થઈ શકે. હિંદમાં દર વરસે ૧ કરોડ ૩૦ લાખ દેર મરે છે એવો અંકસૂત્રો કરવામાં આવ્યો છે. આને તો મરેલું જનવર તેના માલિકને ભારરૂપ થઈ પડે છે, કેમકે એને ખસેડવા માટે એને ખર્ચ કરવું પડે છે. અમારો ખાલ તો ઉતારી લે છે, પણ ધરીરના બાકીના ભાગનો કશો ઉપયોગ થતો નથી, ને બલકુલ તેથી આસપાસની જગ્યામાં ગંદકી ફેલાય છે. વળી અમારો જે ગામડી દળે આમડાં ફળવે છે તે દળ પણ ચાલશુદ્ધ નથી. એટલે ગામડાંમાં આમડાંના ધંધાને માટે ઘણો અવકાશ છે. મરેલાં જનવરોના વાળ, લાકડાં, શિંમડાં, દાંત, ખરી, પેશીઓ, ચરબી, લોહી, ને આંતરડાંમાંથી ઉપયોગી થીજે બનાવી શકાય.

ફળાકાંડનો ઉછેર

આ ઉદ્યોગ તરફ હિંદમાં ઘણું દુર્લભ થયું છે. આખા દેશમાં થઈને કુલ આશરે ૨૫ લાખ એકરમાં ફળાકાંડ વેવાય છે. હિંદની આબોહવામાં ઘણી વિવિધતા હોઈ, દુનિયામાં યતાં સમલામ સર્વ પ્રકારનાં ફળ અહીં ઉગાડી શકાય. પણ આજે એ ધંધો અત્યંત ને અલ્પલોક લોકોના હાથમાં છે. ખેતી ને દુધાલયની સાથેસાથે ફળની વાડીઓ પણ હોય તો ખેડૂતોને વાળાં ફળ ખાવાને મળે, એટલું જ નહીં પણ તેમની જૂન આવકમાં કેટલોક ઉમેરો પણ થાય.

શાકભાજીનું વાવેતર

લીલી શાકભાજીની પોષણની દૃષ્ટિએ ઘણી જ ભારે કિંમત છે. અત્યારે ખેડૂતો શાકભાજી ઉગાડે છે, પણ તે અન્યવસ્થિત ને અસાસ્ત્રીય રીતે. એમાં સુધારાવધારાને ધણો અવકાશ છે. તે ઉપરાંત ગામડાંમાં દરેક કુટુંબ વાડામાં કે બીજા જમીનના ટુકડામાં કંઈક ને કંઈક શાકભાજી કરી જ શકે.

જંગલના ઉદ્યોગો

અત્યારે દેશમાં જંગલોનો કુલ વિસ્તાર ૮ કરોડ ૯૦ લાખ એકરનો છે. એ જમીન બ્રિટિશ હિંદના કુલ ક્ષેત્રફળના સાતમા ભાગ જેટલી થઇ. જંગલની પેદાશનો શો શો આર્થિક ઉપયોગ થઈ શકે તેનું સંશોધન હજી પૂરતું થયું નથી. કાગળ માટેનો માવો, ટર્પેન્ટાઇન, અનેક જાતનાં તેલ, ગુંદર, રાળ, ને રંગાટનો સામાન વગેરે તૈયાર કરવાના ઉદ્યોગ જંગલોને અંગે કેટલા આહી શકે તે જાણવા માટે વ્યવસ્થિત સંશોધનની જરૂર છે.

૯. ગૃહઉદ્યોગો

આપણી અર્થવ્યવસ્થામાં સ્વયંપૂર્ણ ગામડાંનું મહત્ત્વ કેટલું છે તેનું પૂરતું વિવેચન પાછળ થઇ ગયું છે. એ ગામડાં ઓછામાં ઓછી સામાન્ય વાપરની ચીજો પૂરતાં તો સ્વાવસંખી ને સ્વયંપૂર્ણ હોવાં જોઈએ. પણ દરેકે દરેકે ગામડું સ્વયંપૂર્ણ હોવું જોઈએ એવો આમલ રાખવાની જરૂર નથી. એને માટે કોઈ જગાએ ગામડું, તો ક્યાંક તાંબુકો, ગિલ્લો, વિલાગ, અથવા એકાદ જગાએ પ્રાન્ત એ પથ્થ, ઘટક હોઇ શકે. આપણાં ગામડાંની આર્થિક વ્યવસ્થામાં નીચેના ગૃહ-ઉદ્યોગો મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે :

(૧) ખાદી—આપણા દેશમાં કાપડનો ઉદ્યોગ કેવો ધર્મ ચાલતો હતો, ને તેની ખડતી ક્યારે ને ક્યાં કારણસર થવા પા સવિસ્તર ઐતિહાસિક આલોચના ખાદી વિષેનાં પુસ્તક.

જગાએ અપાઈ ગઈ છે. ગાંધીજીના અવિરત ને અવિશ્રાન્ત પ્રયત્નોને પ્રતાપે ખાદીનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ ગયાં પચીસ વરસથી ધીરેધીરે સજીવન થઈ રહ્યા છે. ચરખા સંઘનું કામ વણું ઉપયોગી ને યશસ્વી નીવડ્યું છે. સંઘના ૧૯૪૦ના હેવાલમાં કહેયું છે કે ૧૩,૪૫૦ જીદાં જીદાં ગામડાંમાં વસ્તી લગભગ ૨,૭૫,૦૦૦ કાંતનારીઓ ને વણકરોએ ૬૫,૫૧,૪૭૮ ચોરસવાર ખાદી પેદા કરી હતી. એ કામ કરનારાંને મજૂરીના કુલ દામ રૂ. ૩૪,૮૫,૬૦૬ મળેલા. ગાંધીજીના ખાદી વિષેના અંગ્રેજી લેખ-સંગ્રહ (ઇકોનોમિક્સ ઓફ ખાદી)ની પ્રસ્તાવનામાં બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ લખે છે: “મિલકાપડની સાથે હરીફાઈ કરે એવી ભાતભાતની ખાદી શહેરી લોકોને પૂરી પાડવી, ને એ રીતે ખીજા ઉદ્યોગોની પેઠે ચોડાંક કારીગર શ્રીપુરુષોને રોજગાર આપવો, એટલું જ કંઈ ખાદીનું ખોય નથી. તેનું ખોય તો ખેતીમાં પ્રતિ કરનાર ઉદ્યોગ બનવાનું છે. તે આ ખોય સાધી શકે તે માટે તેણે સ્વયંપૂર્ણ બનવું જોઈએ, ને તેનો વાપર ગામડાંમાં ફેલાવો જોઈએ. જેમ ગામવાસીઓ પોતાના રોટલા ધડી લે છે કે ભાત રાંધી લે છે, તે જ પ્રમાણે તેમણે અંગત વાપર માટે પોતાની ખાદી પણ બનાવી લેવી જોઈએ. પોતાના વાપર ઉપરાંત કંઈ વધે તો તેઓ વેચે.” ચરખા સંઘે મને કેટલાક આંકડા આપ્યા છે, તે નિઃસંશયપણે ખતાવે છે કે આપણાં ગામડાં કાપડની બાજતમાં સ્વાવલંબી બની શકે એમ છે, એટલું જ નહીં પણ પોતાના વાપર ઉપરાંત શહેરોને માટે પણ ખાદી પેદા કરી શકે એમ છે. એ ગણતરી આ પ્રમાણે છે:

હિંદના ગામડાંની સરેરાશ વસ્તી ૫૦૦ ની ગણાય છે. વરમે ૨૦ વાર લેખે એક ગામડા માટે કુલ ૧૦,૦૦૦ વાર ખાદી જોઈએ. એક ચોરસવાર ખાદી વણવા માટે ચાર ‘ગુંડી’ સૂતર જોઈએ. એ હિસાબે એક ગામડા માટે જરૂરની ખાદી પેદા કરવાને ૪૦,૦૦૦ ગુંડી જોઈએ. સામાન્ય રીતે એક માણસ ૧૬ આંકની એક ગુંડી ૩ કલાકમાં કાંતી શકે. એટલે આખા ગામડાને ફક્ત ૧,૨૦,૦૦૦ કલાક જ કાંતવું પડશે. ગામની વસ્તીમાં, ૭ વરસથી નાનાં બાળકો, અસક્ત, અપંગ ને પાંગળાં માણસો ૨૫ ટકા જેટલાં છે એમ માનીએ, તો

૩૭૫ માણસોએ આખા ગામને માટે કાંતવાનું રહેશે. એટલે કે દરેક માણસને વરસમાં ફક્ત ૩૨૦ કલાક જ કાંતવું પડશે. એનો અર્થ એ થયો કે દરેક સરકત માણસ રોજ કલાકિક કાંતે, તો ગામડાને માટે જરૂરોએ કાપડ સહેજે પેદા થાય. પણ ગ્રામવાસીઓ — સ્ત્રીઓ તથા ‘નર્ધ તાલીમ’ ની નિશાળોનાં બાળકો સુદ્ધાં — ધારે તો રોજના સરેરાશ એ કલાક કાંતી શકે. આમ ગામડાં ખાદીની બાબતમાં સ્વાવલંબી બને, એટલું જ નહીં પણ તે ઉપરાંત સહેરોના વાપર માટે પણ ખાદી બનાવી શકે. ખાદીના ઉત્પાદન માટે જોગજોર વગેરે સાધનસામગ્રી બહુ સસ્તી જોઈએ. એક વણકર વરસે ૬,૦૦૦ ગુંડી સૂતર વણી શકે. એટલે સાત વણકરો આખા ગામડાને માટે પૂરતા થાય.

(બ) કાગળની બનાવટ — અન્ન, વસ્ત્ર ને આશ્રય પછી આધુનિક જીવનમાં સૌથી અગત્યની ચોથી જરૂરિયાત તે કાગળની છે. એ રીતે જોતાં કાગળની બનાવટની ગૃહઉદ્યોગ તરીકે જોટલી કિંમત આંધ્રાએ તેટલી જોઈ છે. ગ્રામઉદ્યોગ સંઘ અનેક પ્રાન્તોમાં આ ઉદ્યોગને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સજીવન કરવા મથી રહેલા છે. કાગળની બનાવટનો ઉદ્યોગ સાદો છે. તેમાં સાધનસામગ્રીની જરૂર જોઈ પડે છે. તેમાં સ્ત્રી ને બાળકો પણ ઘેર બેઠે મદદ કરી શકે છે. હાથકાગળ મન્ત્રોત્તરી બનાવટના કાગળ જોડે હરીફાઈ કરે એવો અપશય નથી; પણ એ ઉદ્યોગ ચલાવાય તો ગ્રામવાસીઓને કંઈક ધન જરૂર મળવા પામે. કાગળની બનાવટમાં નીચેના કાચો માલ વાપરી શકાય — રૂના કૂચા, સુતરાઉ કાપડનાં ચીંથરાં, બીંડી, અળસીના રેસા, શણના કૂચા, ડાંગરનું પરાગ, વાંસ, કેળના ચડના રેસા, શેરડીનાં કૂંદાં અને કૂચા, કાગળના કક્કા, ને ઘાસ.

(ગ) તેલનો ઉદ્યોગ — દેશમાં તેલની મિલો ઘણી વધી છે, છતાં ઘણી જગ્યાએ ધાણી ટકી રહી છે. આ ધંધો ગ્રામવાસીને ઘેડીક આવક અને તાજું પૌષ્ટિક તેલ બંને પૂરાં પાડે. મિલના તેલમાં ધાણીના તેલ કરતાં વિટામીન (પ્રજીવનકો) નું પ્રમાણ જોડું હોય છે. ગ્રામઉદ્યોગ સંઘે જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં ચાલતી ધાણીની રચનામાં

ફેરફાર કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. મોટા પ્રમાણમાં ચતા ઉત્પાદનને લીધે મિત્રનું તેજ કદાચ ઘાણીના તેજ કરતાં સોંકું પડે, પણ આમ-વાસીઓનું દિત એમની પોતાની ઘાણીનું તેજ વાપરવામાં, ને ધનિક મુડીદારોનાં ગજવામાં પૈસા ન નાખતાં તેમના પોતાના આમવાસીઓને એક પૂરક ધંધો પૂરો પાડવામાં, રહેતું છે.

આમઉદ્યોગ સંધે 'મગનદીપ' નામનું હાનસ પણ બનાવ્યું છે; તેમાં તલનું કે અગ્રસીનું તેજ બાળી ચકાય છે. ગામડાંમાં તેજ તૈયાર થાય તો દીવામાં, ઘાસતેલનો ઉપયોગ ચતો પણ બંધ કરી ચકાય.

(ધ) ડાંગર ખાંડવાનો ઉદ્યોગ — છડીછડીને સફેદ કરેલા ચોખામાંથી, સંચામાં ખંડાતી વેળાએ, કેટલાંક પોષક તરવેર નીકળી જાય છે, એ નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થયેલી વાત છે. ચોખા બ્યારે સંચામાં ખંડાય છે ત્યારે તેમાંથી કુશકી પૂરેપૂરી નીકળી જાય છે. પ્રોટીન, ખનિજ દારો, અને પ્રજીવનકો (વિટામીન) ચોખાના, મંડક (સ્ટાર્ચ)-વાળા, અંદરના ભાગોમાં હોય છે. ખાસ કરીને કુશકીની સાથે જે વિટામીન 'બી' જતો રહે છે તેનાં પરિણામ બહુ ગંભીર આવે છે, બેરીબેરી નામનો જે રોગ થાય છે તેનું કારણ મારે ભાગે તો છડેલા ચોખામાં રહેલી વિટામીન 'બી'ની ખામી જ હોય છે. સંધે છડેલા ચોખા કરતાં હાથે છડેલા ચોખામાં પ્રોટીન, ફોસ્ફરસ, કેલશિયમ, ને લોહ એ તરવેરો પણ વધારે હોય છે. વળી અણુજડ ચોખાની હાયપોક્ષમણીના દામ લગભગ મિત્રખંડમણીના જેટલા જ બેસે છે. તેથી આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ, હાથે ડાંગર ખાંડવાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપતું એ લાભદાયક છે. દુર્ભાગ્યે દિંદમાં ડાંગર ખાંડવાના સંચાની સંખ્યામાં થયેલો વધારો બહુ જ ચોંકાવે એવો છે. એનાથી લોકોના આરોગ્યને હાનિ થઈ છે, એટલું જ નહીં પણ એણે લોકોની મોટી સંખ્યાને બેકાર બનાવી છે. તેથી રાજ્યે ડાંગર ખાંડવાના સંચા નાશૂદ કરવા જોઈએ, અથવા કંઈ નહીં તો તેના કાર્પોરેશન ને બજાર પર કડક અંકુશ મૂકવે જોઈએ. વળી સંચાની છડમાં આજે નીકળે છે તેના કરતાં કુશકી ઓછી નીકળી જાય એવો પણ જરોબરત રાજ્યે કરવો જોઈએ. ચોખા

એ આપણા કરોડો લોકોનો મુખ્ય ખોરાક હોઇ, એ અગત્યના પ્રમુખ વિષે સરકારને દુર્લક્ષ કરવું પોતાય એમ નથી. નીચેના કાઠા પરથી મારા કહેવાનો આગ્ય સ્પષ્ટ સમજાશે :

	હાથે ખાંડેલા ચોખા	સંચે ખાંડેલા ચોખા	કુટલા ટકા ઓળા
ફોસફરસ	૦.૨૩	૦.૧૩	૫૪
ફેલ્સિયમ	૦.૦૪૩	૦.૦૧૩	૭૦
લોહ	૨.૨	૧	૫૫

(૬) ખીજા પરચૂરસુ ગૃહઉદ્યોગોમાં આટલાનો સમાવેશ થાય : શેરડી, ખજૂરી કે તાડના રસમાંથી ગોળની બનાવટ, મધમાખઉછેર, સાણુની બનાવટ, લોટદળામણ, મરધાનો ઉઠેર, સુતારકામ, હુહારકામ, દીવાસળીની બનાવટ, કુંભારકામ, રમકડાંની બનાવટ, કાપકૂપનાં ઓળર, વાંસ ને તેતરનું કામ, દોરડાંની બનાવટ, નળિયાં ને ઇંટોની બનાવટ, કાચ ને બંગડીની બનાવટ, રાષ્ટ્રીય સરકારે ગોળ બનાવવાના ને લોટ દળવાના કામ તરફ ખાસ લક્ષ આપવું પડશે. ખાંડ કરતાં ગોળમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વ વધારે છે, અને સંચે દળેલા લોટ કરતાં હાથે દળેલા લોટમાં પ્રજીવનકેશ (વિટામીન) વધારે છે, એ વૈજ્ઞાનિક રીતે પુરવાર થયેલી વાત છે. તેથી ખાંડ અને લોટની મિલો પર નિયમન અને અંકુશ મૂકવાં પડશે. ઉપર આપેલી યાદી સંપૂર્ણ છે એવો મારો દાવો નથી. આપણાં ગામડાંમાં સ્થાનિક સંજોગો ને જરૂરિયાતો જોતાં અનુકૂળ આવે એવા ખીજા ધણા ઉદ્યોગો ખીલવી શકાય.

રાજ્યની મદદ

રાજ્યે પોતાનાં ઔદ્યોગિક કાર્યક્રમ અને યોજનામાં ગ્રામઉદ્યોગોને મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઇએ. તેણે ગામડાંના કારીગરોને નીચેની રીતે મદદ કરવી જોઇએ :

(૧) ધીરધાર કરનારી સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ઝોછે વ્યાજે પૈસા ધીરવા. કારીગરોને કાચો માલ ખરીદવા ને સંધરવા માટે, તથા તૈયાર ચીજો વેચાય ત્યાં સુધી રાખવા માટે, પૈસા જોઇએ.

(૨) પાયાની કેળવણીની નિયમોમાં ને ગ્રામશિક્ષણના વર્ગોમાં યોગ્ય ઉદ્યોગશિક્ષણ આપવું.

(૩) ગ્રામઉદ્યોગોનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર બને ને તેની કાર્યશક્તિ વધે એ માટે સંશોધન કરનારાં મથકો કાઢવાં; ને તેનાં પરિણામોની જાણ ગ્રામપંચાયતો મારફતે કારીગરો સુધી પહોંચાડવી.

(૪) ગામડાંમાં પેદા ન થતો હોય એવા કાચા માલની સામુદાયિક ખરીદી માટે ગોઠવણ કરી આપવી.

(૫) વધારાનો માલ કસખા અને ચહેરામાં નફા મળે એવી રીતે વેચવામાં વેચાણ કરનારી સહકારી મંડળીઓને મદદ કરવી.

(૬) મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોની હરીફાઈ સામે રક્ષણ આપવું.

(૭) હાથગનાવટની ઓળેને રેલવે કે આગમોટના ગરમાં રાખત આપવી.

(૮) જરૂર પડે તો મિલો પર કર નાખીને પણ ગૃહઉદ્યોગોને મદદ કરવી.

૧૦. મૂલભૂત અથવા પાયાના ઉદ્યોગો

આપણે જોઈ ગયા તેમ, આ યોજના અનુસાર, વાપરની થીજો મુખ્યત્વે ગ્રામઉદ્યોગો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવશે. પણ સ્વતંત્ર હિંદમાં થોડાક મૂલભૂત અથવા પાયાના ઉદ્યોગોની ખિલવણી તરફ પણ દુર્લક્ષ કરવામાં નહીં આવે. આ ઉદ્યોગો ગ્રામઉદ્યોગોના વિકાસમાં વિધન નહીં નાખે પણ તેમાં મદદ જ કરશે. નીચેના મૂલભૂત કે પાયાના ઉદ્યોગો તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવશે: (૧) દેશના રક્ષણને લગતા ઉદ્યોગો.* (૨) વીજળીનો ઉદ્યોગ. (૩) ખાણો, ધાતુશાસ્ત્ર, ને જંગલની નીપજોને અંગના ઉદ્યોગ—લોહ, પોલાદ, કાચરો, ખનિજ તેલ, અને ઇમારતી લોકડું. ખાણમાંથી કાચી ધાતુ કાઢવાનો પણ

ગર્ભાંશ અગત્ય શાન્તિવાદી ને અહિંસાના મુક્ત ઉપાસક છે, છતાં આગાહ હિંદને સઘણ રાજ્યની જરૂર કદાચ પડે એમ કહી શકવા બેઠલા વડેવારે થયું છે.

સમાવેશ આમાં થાય છે. (૪) ઉદ્યોગમાં વાપરવાનાં યન્ત્રો, તથા ખુદ યન્ત્રો બનાવવાના સંખ્યા—ખાસ કરીને એતી ને ગૃહઉદ્યોગો માટે નાનાં કાર્યક્ષમ યન્ત્રોની બનાવટ. (૫) જંગી ઇજનેરીકામ—આગભોરો, એંજીનો, મોટરો ને વિમાનો. (૬) રસાયણો—જાતજાતનાં રસાયણો, રાસાયણિક ખાતરો, ને દવાઓ.

વીજળી—યુદ્ધ અને ઔદ્યોગિકના લયને લીધે મૂલ્યભૂત તથા મોટા ઉદ્યોગોને જુદાં જુદાં અનેક મથકોમાં વિખેરી નાખવાની જરૂર પડી છે. ખાસ કરીને એવા વિકેન્દ્રિત, એટલે કે જુદાં જુદાં અનેક મથકોમાં વહેંચી નાખેલા, પાયાના ઉદ્યોગો મટિ સસ્તી વીજળી પૂરી પાડવી જરૂરની છે. એ જાખતમાં સોવિયેટ રશિયા, જપાન અને ચીનના દાખલા આપણી સામે મોજૂદ છે. એતીની અમુક કિંચાઓ તથા ગૃહઉદ્યોગોમાં પણ વીજળીનો ઉપયોગ કરી શકાય. પણ આ ક્ષેત્રમાં એના ઉપયોગ પર મર્યાદા ને અંકુશ મુકાવાં જોઈએ. એમ કરવાથી ગ્રામડાંમાં એકારી વધવાનો સંભવ ન રહે; અને જેના પર ચોતાનો તાત્કાલિક અંકુશ ન હોય એવી દૂરની જગાએથી આવતા પાવર પર ગ્રામપંચાયતોને આધાર રાખવો ન પડે. વીજળીનો ઉપયોગ ક્યાં ક્યાં થઈ શકે તેનું પૂરું સંશોધન હિંદમાં થવા પામ્યું નથી. એના વિસ્તાર માટે ઘણા અવકાશ છે. આપણા દેશમાં વીજળીનું ઉત્પાદન કેટલું ઓછું થાય છે તે નીચેના આંકડા પરથી દેખાઈ આવશે (આંકડા લાખ કિલોવાટમાં ને ૧૯૩૦ ની

૧. “જો દરેક ગ્રામડાને ઝૂંપડે ઝૂંપડે વીજળી પહોંચાડી શકાય તો લોકો ચોતાનાં એનાર વીજળીની મદદથી ચલાવે એમાં હું વાંધો ન ઉઠાવું. પણ તો પછી પાવરહાઉસ પર માલિકી ગમના મહાજનની કે સરકારની રહેશે, જેમ આજે જોયરને વિશે છે.....સાર્વજનિક ઉપયોગનાં જે કામો માણસના હાથની મહેનતથી ન થઈ શકે એવાં હોય તેને માટે ભારે યન્ત્રોના વાપરને માટે સ્થાન અવશ્ય છે; પણ એ બધા પર માલિકી સરકારની રહે, અને એનો ઉપયોગ કેવળ લોકોના કલ્યાણને અર્થે જ થાય. જે યન્ત્રો કેવળ ધણાનાં ગજવાં ખાતી કરી ચોડાને ધનવાન બનાવવાને કે વિનાશકારણે ધણાં માણસોની ઉપયોગી મજૂરી છીનવી લેવાને નિર્માયેલાં હોય, તેને મારા વિચારમાં સ્થાન ન હોઈ શકે.”—ગાંધીજી: ‘હરિજનજંઘુ’, ૨૩-૬-૧૯૩૫.

સાવના છે.) યુ. સ્ટે. અમેરિકા ૧૨,૦૦,૦૦૦; જર્મની ૩,૮૬,૬૧૦; યુનાઇટેડ કિંગડમ ૧,૬૬,૨૦૦; જપાન ૧,૩૬,૫૭૦; ઓસ્ટ્રેલિયા ૨૪,૨૬૦; હિંદ ૯,૭૬૦. કાલસામાંથી પેદા કરેલી વીજળી કરતાં પાણીમાંથી પેદા કરેલી વીજળી હમેશાં સસ્તી પડે છે એમ માની લેવું એ ભૂલ છે. જુદા જુદા માળામાં જે જુદા જુદા સંજોગો હોય તે પ્રમાણે આ બે જાતનાં વીજળીજનમાંથી કયું વાપરવું તે નક્કી થવું જોઈએ.

રાજ્યનો માલિકી—આમડાં તેમજ કસબા તથા શહેરોમાં વાપરતી વીજળી પૂરી પાડનાર ગ્રામઉદ્યોગોના સંગઠનમાં ખાનગી તેમજ સહકારી સહસને માટે પૂરતો અવકાશ રહેશે. પણ મૂલબૂત અથવા પાયાના ઉદ્યોગો પર તે સમગ્ર પ્રજાના હિતને ખાતર, રાજ્યની જ માલિકી ને તેનો જ વહીવટ હોવાં જોઈએ, એ આ યોજનાનું એક અતિ આવશ્યક અંગ છે; એનો એક આધાર છે કહીએ તો માથે, એ ઉદ્યોગોનો લાભ આખા દેશને મળે એવો આશય છે; એટલે તેના પર કોઈ વ્યક્તિઓનાં ખાનગી માલિકી ને વહીવટ ન રાખી શકાય, ને ન રખાવાં જોઈએ. ગ્રામઉદ્યોગો અર્થાત્ ગૃહઉદ્યોગો પર રાજ્યની માલિકી ન હોય તોપણ તેમાં માણસોના સ્વાર્થ નામી જવાનો ઝાઝો અવકાશ નથી રહેતો. એટલે આ યોજનામાં હિંદી કે પરદેશી મૂડીદારોને પોતાના સ્વાર્થને ખાતર હિંદનું શોષણ કરવાની તક ભાગ્યે જ મળશે.

સંક્રમણ અથવા સન્ધિનો કાળ

સંક્રમણ અથવા સન્ધિના કાળમાં મોટા પાયા પર ચાલતા તથા મૂલબૂત ઉદ્યોગોને વિષે રાજ્યની સામાન્ય નીતિ આ પ્રમાણે હોય:

(ક) જે કારખાનાં વગેરે ખાનગી માલિકીનાં હોય તે બધાં એકસાથે ખરીદી લેવાનું ચક્ર ન હોય, તો ચોક્કસ વખતને માટે તેને રાજ્યનાં કડક અંકુશ ને દેખરેખ તળે મૂકવાં જોઈએ. માલની કિંમત, નફો, મજૂરોની સ્થિતિ, ને ગૃહઉદ્યોગ સામે દુરીકૃષ્ટ, એ બાબતોમાં અંકુશ રખાય.

(ખ) એવા ઉદ્યોગો જ્યાં સુધી ખાનગી માલિકીના હોય ત્યાં સુધી તેમાં વધારો કે વિસ્તાર કરવાની જૂટ કોઈ પણ સંજોગોમાં ન અપાય.

(ગ) પરદેશીઓની તમામ વેપારી કંપનીઓને રાષ્ટ્રીય સરકાર ધીરે ધીરે ખરીદી લે. જે “જે કંપનીઓનાં અંકુશ, સંચાલન, અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર અથવા મેનેજિંગ એજન્ટ મારફતે ચાલતો વહીવટ હિંદીઓના હાથમાં હોય તેને જ સ્વદેશી કહી શકાય,” એમ ગાંધીજીએ કહેયું છે, તે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ તેને મંજૂરી આપેલી છે. પરદેશી કંપનીઓનાં નામ પાછળ ‘(ઇન્ડિયા) લીમિટેડ’ એ શબ્દો લગાડી તેને સ્વદેશીમાં ખપાવવાની તે ભોળા લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખવાની ધૂર્તનીતિ નહીં જ ચાલવા દેવામાં આવે.^૧

(ધ) કાપડ, તેલ, ખાંડ, કાગળ ને ચોખાની જે મિશ્રો અત્યારે મોટા પ્રમાણમાં વાપર માટેનો માલ પેદા કરે છે તે જો રાજ્યનાં કડક નિયમન ને અંકુશ સ્વીકારશે તો તેમને આક્રુ રહેવા દેવામાં આવશે. તેમને તે તે ક્ષેત્રના પ્રમુખો સાથે હરીફાઈ કરવા દેવામાં નહીં આવે. પ્રમુખો જ્યાં સુધી આ ચીજો દેશના વાપર માટે પૂરી પડે એટલી પેદા નહીં કરી શકે, ત્યાં સુધી જ આ મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોને ચાલવા દેવામાં આવશે.

૧૧. સાર્વજનિક ઉપયોગના કામ

આ ઉપરાંત સાર્વજનિક ઉપયોગનાં નીચેનાં કામ તરફ રાષ્ટ્રીય સરકારે લક્ષ આપવું પડશે: (૧) અવરજવર ને તાર ટપાલ વગેરે વહેવારનાં સાધનો; (૨) પ્રજાકીય આરોગ્ય અને સફાઈ; (૩) કેળવણી; (૪) બેંકો અને વીમો; (૫) આંકડા ભેગા કરવા ને સંશોધન કરવું.

અવરજવર ને ધીજા વહેવારનાં સાધનો

આ મથાળા નીચે આપણે રેલવે, સડકો, દેશની અંદરના જળમાર્ગો, કાંડાનું વહાણવટું, હવાઈ વહેવાર, ટપાલ ને તારની સમ્પર્કો, એટલાંના વિચાર કરવો પડશે.

૧. ‘સો ટકા સ્વદેશી’ માં ‘પરદેશી કંપનીઓનો હુમલો’ (ચંદ્રશંકર શુક્લ) એ અધ્યાયમાં લેખ; પૃ. ૩૦૪.

રેલ્વે—૩૧ મી માર્ચ ૧૯૪૨ ને રાજ્ય હિંદમાં રેલવે આ પ્રમુખે હતી (આંકડા માધ્યમમાં): ષોડશેન ૨૦,૬૪૮; મીટરગેજ ૧૫,૬૬૮; નેરોગેજ ૩,૮૬૦. કુલ માઇલ ૪૦,૪૭૬. બીજા દેશોને મુકાબલે હિંદમાં રેલવે ઘણી જ ઓછી છે. તેની વહેંચણી અન્યવસ્થિત છે. દેશનાં ગામડાંની આર્થિક જરૂરિયાતોની પૂરતી ને પદ્ધતિસર તપાસ કે તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યાં નથી. આજ સુધી તો હિંદમાં રેલવેનું ધ્યેય એ રહ્યું છે કે દેશમાંથી કાચો માલ ખેંચી બ્રિટિશ વેપારને મદદ કરવી, અને બ્રિટનનો તૈયાર માલ દેશના દરદરના ભાગમાં પહોંચાડવો. આ નીતિને લીધે-હિંદી વેપારઉદ્યોગની ધણે અંશે પાલખાલી થવા પામી છે. નૂરના દરમાં અનેક પ્રકારના બેદલાવ રાખીને માલના અવરજવર પર કાળજીપૂર્વક અંકુશ મૂકેલા છે, તે તેમાં મનકાવતી બાજુ રમવામાં આવે છે. આ યોજનામાં વધારેમાં વધારે સ્વાધ્યયનું જે ધ્યેય રખાયું છે તેને લીધે દેશના આ ભવના વાહનવહેવાર પર પડતી તાણ ઓછી થઈ જશે. પણ સંભવ છે દેશના કેટલાંક ભાગમાં રેલવેની સવડ વધારવાની પણ જરૂર જણાય. રેલવેના વહેવાર પર રાષ્ટ્રીય સરકાર નિયમન અને અંકુશ રાખશે. રેલવે ગ્રામઉદ્યોગોને માટે સરતો કાચો માલ પૂરો પાડીને, તથા તેમના વધારાના માલના વેચાણમાં સમવડ કરી આપીને, ગ્રામઉદ્યોગોને મદદ કરશે; તેમના રસ્તામાં વિદન નહીં નાખે.

સરકાર—હિંદમાં, મ્યુનિસિપલ સ્થતાઓ બાદ કરતાં, જાહેર સત્તાવાળાઓ તરફથી નલાવવામાં આવતી સડકો, ૧૯૩૮ના માર્ચની ૩૧ મી તારીખે, ૩,૪૭,૧૩૨ માઇલ હતી. એમાં દેશી રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સડકો વધારવાની જરૂર છે, એ નીચે આપેલા તુલનાત્મક ક્રેશ્ચક પરથી દેખાઈ આવશે. દર ચોરસ માઇલે કેટલા માઇલ સડક છે તે આમાં બતાવ્યું છે (આંકડા માર્ષલમાં છે): જપાન ૩; યુનાઇટેડ કિંગડમ ૨; જર્મની ૧.૧૯૬; યુ. સ્ટે. અમેરિકા ૧; બ્રિટિશ હિંદ ૦.૧૮. જે સડકો છે તે જનાવવામાં પણ કથી ચોક્કસ યોજના નથી રખાઈ. વેથી ૩૦ ટકા પાછી સડકો રેલવેને સમાંતર આવેલી છે. આમ રેલવે ને સડક બેવડાવાનું કારણ સરકારની વેપારી ને ભરકરી નીતિ

કદાચ હોય. ગામડાંના હિતનો તો વિચાર જ કરવામાં નથી આવ્યો. ભવિષ્યમાં જે સડકો નખાશે તેમાં મુખ્ય વિચાર મરીજ ખેડૂત અને ગામડી કારીગરને મદદ કરવાનો, ને તેના આર્થિક કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવાનો, રહેશે. એ રીતે જોતાં, ગામડાંને ધોરી સડકો જોડે જોડનાર રસ્તા બનાવવા તરફ વધારે લક્ષ્ય અપાતું જોઈશે. ગામડાંમાં બજારગાડું એ વહેવારનું મુખ્ય વાહન છે, એટલે તેને માટે પાકી સડકોની જરૂર નથી. ગાંડાંના પૈડાને લોખંડની વાટ રહી, એટલે એવી સડક ખેડૂતને નહીં ફાવે. ગાંડાંને રબર ટાયરવાળાં પૈડાં નાખવાની સૂચના પણ સારી નથી, કેમકે એમાં આમવાસીઓને આર્થિક દૃષ્ટિએ ગેરલાભ છે. ગામડાંમાં ગાંડાં ફેરવવાનો ધંધો એ ખેતીનો પૂરક ધંધો છે. એટલે, મોટર બસોને માટે પાકી સડકો કરીને ખેડૂતોની આ વધારાની જાળ આવક પર તરાપ ન મારવી જોઈએ. ગામડાંને ધોરી સડક જોડે જોડનાર જે રસ્તા હોય તે નભાવવાના ખર્ચનો અમુક ભાગ પ્રાન્તિક તથા જિલ્લા બોર્ડો ઉપરાંત ગ્રામપંચાયતો ઉપર પણ નાખી શકાય.

દેશનો અંદરના જલ્મગાંઠો—દેશમાં ખેતીને પાણી પૂરું પાડવા માટે નહેરો વધે, તો એ જ જળમાર્ગોનો માણસો તથા માલની અવરજવર માટે પણ ઉપયોગ કરી શકાય. રેલવે નરની બાજતમાં નદી ને નહેરના વહેવાર જોડે હરીફાઈ ન કરે એટલો અંકુશ રાખવો પડે ખરો. વાહન-વહેવારનાં સર્વ સાધનો પર રાજ્યનાં માવિજી ને વહીવટ સ્થપાશે ત્યારે એવી હરીફાઈ આપોઆપ નામૂદ થશે. દેશની અંદરના જળમાર્ગો ખીલવવા તરફ સરકારે અત્યારથી પૂરતું લક્ષ્ય આપ્યું નથી, કેમકે રેલવેમાં બ્રિટિશ મૂડીનું રોકાણ કરીને નફો મેળવવાની તક વધારે છે. જળમાર્ગોનો ઉપયોગ ખેડૂતોને સસ્તો ને તેથી વધારે લાભદાયી થઈ પડશે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

કાઠાનું વહાણવડું—હિંદનો દરિયાકાંઠો ચાર હજાર માઇલથી વધારે લાંબો છે, એટલે કાંઠાનું સોંધા દરનું વહાણવડું ખીલવવાની ગુંગથ

૧. જુઓ અ. કુમારખાનો આ વિષયો લેખ, 'હરિજન', ૩-૧૦-૧૯૩૬, તથા જુઓ ટકા રવદેશી'માં 'રબર ટાયરનો કુમરો' (અંદરનું શુક્ર) એ લેખ, પૃ. ૨૬૩

યુનાઇટેડ કિંગડમ	૬૦.૧૮	૬૪.૪૦
જર્મની	૫૯.૮૬	૬૨.૮૧
ઓસ્ટ્રેલિયા	૬૩.૪૮	૬૭.૧૪
જપાન	૪૬.૯૨	૪૯.૬૩
હિંદ	૨૬.૯૧	૨૬.૫૬

હિંદમાં આરોગ્યની સુધારણા એ રીતે થઇ શકે: (૧) રોગને અટકાવનારા ઉપાયો—જેમકે સફાઈ, જળાશયો, ઘરો, પ્રસૂતિ, ને બાળ-ઉછેરને અંગે. (૨) થયેલા રોગ મટાડવાના ઉપાયો—જેમકે ઇસ્પિતાલો ને દવાખાનાં મારફતે રોગોપચારની પૂરતી જોગવાઈ.

સફાઈ, જલાશયો, ને ઘરો—ગાંધીજી લખે છે: “બુદ્ધિ અને અંગ-મહેનત વચ્ચેના વિચ્છેદને પરિણામે ગામડાં પ્રત્યે ધેર દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું છે. અને તેથી, દેશમાં ઠેરઠેર પથરાયેલાં રળિયામણાં ગામડાંને બદલે આપણને જ્યાં ત્યાં ઉકરડા જોવા મળે છે. ધણાં ગામડાંની લાગોળે પહોંચતાં આનંદે ઉપજતો નથી. ધણીવાર આસપાસ એવી ગંદકી ને દુર્ગંધ હોય છે કે આંખ ને નાક બંધ કરી દેવાં પડે છે.”^૧ એટલે ગ્રામપંચાયતોએ ગામડાંના લોકોને ગામસફાઈ, આરોગ્ય, ને સરીરસફાઈ વિષે યોગ્ય સૂચનાઓ આપવી પડશે. એને બાળકોળવણી તથા પ્રાદોળવણીનું એક આવશ્યક અંગ બનાવવું જોઈએ. કચરા ને મળને માટે ખાડા ખોદવાની ટેવ લોકોને શીખવવી પડશે. ખાડાજાળરૂનો ઉપયોગ શીખવવો પડશે, ને એ ટેવને ઉત્તેજન આપવું પડશે. શહેરોમાં સુધરાઈની સફાઈ પણ બહુ ખામીવાળી હોય છે. શહેરો તેમજ ગામડાંમાં પાણીના પૂરતા જવાની સવડ વધારવી પડશે. ૧૯૩૯ માં બ્રિટિશ હિંદનાં ૧,૪૭૧ શહેરમાંથી ૨૫૩ શહેરમાં લોકોને પાણી મળવાની પૂરતી સવડ હતી. ગામડાંની દરા તો એથીયે જરી છે. ગંદાં તળાવડાં ને વાવફવાનું પાણી ઘોવા ને પીવા બનેમાં વપરાય છે. દેર ને માણસ એક જ પાણીનો વાપર કરે છે. પરિણામે અતજાતના રોગ ફાટી નીકળે છે ને માણસોનો સંહાર કરે છે.

અત્યારના કરતાં વધારે ચોખ્ખાં ને વધારે હવાહિતસવાળાં ધરોની જરૂર તરફ દુર્લભ કરવું' પોસાય એમ નથી. રાજ્યે ગ્રામવાસીઓની બાલ્ય માટે સાદાં પણ સોંપવાળાં ધરોની નમૂનેદાર યોજનાઓ ગ્રામ-પંચાયતો મારફતે પૂરી પાડવી જોઈએ. સહકારી 'હાઉસિંગ સોસાયટી'ઓ એ દિશામાં થઈ કામ કરી શકે. લોકોની આવક વધે તો ધર સુધારવા માટે પૂરતું ખર્ચ પણ તેઓ કરી શકે.

પ્રસૂતિગૃહો ને શાસ્ત્રચેત્ર—નીચેના આંકડા બતાવે છે કે હિંદમાં બાળકોનાં મરણનું પ્રમાણ કેટલું બધું છે. (આંકડા બતાવે છે કે દર હજાર બાળક જન્મે તેમાંથી કેટલાં મરે છે): હિંદ ૧૬૭, જપાન ૧૧૪, કેનેડા ૬૧, જર્મની ૬૦, યુ. કિ. ૫૩, યુ. સ્ટે. અમેરિકા ૪૮, ઑસ્ટ્રેલિયા ૪૮. આ મરણપ્રમાણ મોટું હોવાનું એક કારણ તો બાળકનનો સિવાજ છે. તેને લીધે માતા ને બાળકમાં જીવનશક્તિ બહુ ઓછી હોય છે. પણ મૂળ કારણ તો પ્રજનન ધીર દારિદ્ર્ય જ છે. વળી ધણી સ્ત્રીઓ સુવાવડમાં મરી જાય છે કે સુવારોગનો ભોગ ધર્મ પડે છે. એટલે, લોકોની રહેણીનું ધીરણ સુધારવા ઉપરાંત, સરકારે ચહેરા તેમજ ગામડાંમાં પ્રબળ પ્રસૂતિગૃહો કાઢવાં પડશે. એમાં સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ તેમજ બાળકોને તેમજ શિક્ષણ અપાશે. આ વિષયમાં જેવી સારી ગોઠવણ રચિયામાં છે તેવી દુનિયામાં બીજે ક્યાંયે નથી.

જલ્લાદા ને રમતો —પણ રોગ અટકાવવાનો સારામાં સારો રસ્તો તો પ્રજનન આરોગ્ય સુધારવાનો છે. તેને માટે દેશમાં ઠેરઠેર અખ્યાત કાઢવા જોઈએ. સસ્તી તેમજ આરોગ્યપ્રદ એવી સ્વદેશી રમતો જુલાઈ મઈ હોય તે ફરી આપુ કરી તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

ધરિપતાલો ને ગામડી દવાલયાનાં — રોગોપચાર માટે મોટાં ગામોમાં ધરિપતાલો ને ગામડાંમાં ગામડી દવાખાનાં કાઢવાં પડશે. એ બાબતમાં પણ સોવિયેટ રશિયાના દાખલાની નકલ કરવા જેવી છે. હિંદમાં ધરિપતાલો ને દવાખાનાંની સંખ્યા અત્યારે ફક્ત આશરે ૭ હજાર છે. ડાક્ટરોની સંખ્યા આશરે ૨૪ હજાર છે. એટલે કે દર ૬ હજાર માણસે એક ડાક્ટર થયો. જપાનમાં લગભગ જંગાળ જેટલી વસ્તી છે, છતાં

ત્યાં પણ ડાક્ટરોની સંખ્યા ઓછી કરતાં મોટી છે દર બે હજાર માણસની વસ્તીદીઠ એક ડાક્ટર જોઈએ એમ ગણીએ, તોપણ હિંદમાં ૨ લાખ ડાક્ટર જોઈએ નહોતી સંખ્યા ફક્ત ૪,૫૦૦ છે; એટલે કે દર ૮૬,૦૦૦ માણસદીઠ એક નર્સ છે ગ્રેટબ્રિટનમાં હિંદના આઠમા ભાગ જેટલી વસ્તી છે, છતાં ત્યાં ૧,૦૯,૫૦૦ નર્સો ને ૬૧,૪૨૦ ડાક્ટરો છે, એટલે કે ૪૩૫ માણસદીઠ એક નર્સ ને ૭૭૬ માણસદીઠ એક ડાક્ટર છે.

‘રોગોપચારની પદ્ધતિઓ—સરકારે વૈદ્યકીય મદદ પૂરી પાડતા આયુર્વેદ અને યુનાની પદ્ધતિ જેવી દેશી પદ્ધતિઓને ઉત્તેજન આપવા તરફ ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. ‘બીજી પણ કેટલીક પદ્ધતિઓ ઉત્તેજનને લાયક છે. આ બધીનું વિચારપૂર્વક સંમિશ્રણ કરવું ઘટે છે.

કેળવણી

૧૯૪૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે હિંદમાં વસ્તીના ફક્ત ૧૨ ટકા જ લખીવાચી શકે છે. બીજા દેશોમાં લખીવાચી શકે એવા માણસોનો

ટકા નીચે આપ્યા છે	સાલ	ટકા
યુનાઈટેડ કિંગડમ	૧૯૨૧	૭૬.૧
યુ. સ્ટે. અમેરિકા	૧૯૨૦	૭૪.૫
કેનેડા	૧૯૨૧	૭૧.૬
જર્મની	૧૯૨૫	૮૦.૫
ફ્રાન્સ	૧૯૨૬	૮૦.૧
જપાન	૧૯૨૫	૭૧.૭

એટલે હિંદમાં કેળવણીનો ફેલાવો વધારવાની જરૂર નિર્વિવાદ છે. આ વિષયની ચર્ચા પાંચ ભાગમાં કરી શકાય (૧) બાળકેળવણી, (૨) પાંચાની કેળવણી, (૩) માધ્યમિક કેળવણી, (૪) વિશ્વવિદ્યાલય અથવા યુનિવર્સિટીની કેળવણી, (૫) ઔદ્યોગિક વ્યવસાય માણસોની કેળવણી.

બાળકેળવણી—પાંચાની કેળવણી, અથવા પ્રાથમિક કેળવણી, શરૂ થાય તે પહેલાંના કાળમાં બાળકોને કેળવણી આપવા તરફ આપણા દેશમાં ભાગ્યે જ કંઈ લક્ષ આપાયું છે. સ્વ. ગિજુભાઈના

પ્રધાનને પરિણામે એકલા ગુજરાત પ્રાન્તમાં જ બાળશિક્ષણે ઠીકઠીક પ્રગતિ કરી છે. ૩ અને ૬ વરસની વય્વેનાં બાળકો માટે આખા દેશમાં બાળમન્દિરો કાઢવાં જોઈએ. મોટેસોરી ને કિંડરગાર્ટન પદ્ધતિ-ઓનો ખરચ દિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં પોસાય એમ નથી. એટલે સાદાં પણ શિક્ષણપ્રદ સાધનો ચોળને. એ પદ્ધતિઓને હિંદની પરિ-રિથિતિ સાથે બધેએસતી કરવી જોઈએ.

પાયાની કેળવણી—આજની પ્રાથમિક કેળવણી તો નર્મ કારસરૂપ છે. ગાંધીજી લખે છે : “પાયાની કેળવણી અથવા ‘નહ તાલીમ’ ચહેરાનાં તેમજ ગામડાંનાં બાળકોનું ભારતવર્ષમાં જે કંઈ ઉત્તમ અને ચિરસ્થાયી વસ્તુઓ છે તેની સાથે અનુસંધાન કરાવી આપે છે. તે શરીર તેમજ મન ઉભયનો વિકાસ સાધે છે; બાળકને દેશની ભૂમિ સાથે જડેલું રાખે છે; તેના મનમાં ભાવિનું લઘ્ય ચિત્ર ખડું કરે છે; અને એ ભાવિની સ્થાપનામાં તે બાળક કે બાળા પોતાના અભ્યાસકાળના આરભથી જ પોતાનો ફાળો આપવા માંડે છે.”^૧ વર્ષાં યોજનામાં કહેલું છે કે પાયાની કેળવણી, મક્ત અને ફરજિયાત હોઈ, સાત વરસ આલવી જોઈએ; અને તેમાં અંગ્રેજી બાદ કરતાં મેટ્રિકના ધોરણ જેટલું સામાન્ય જ્ઞાન, ને તે ઉપરાંત એક ઉદ્યોગનું ઠીકઠીક શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. છોકરા છોકરીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે બધી કેળવણી, અને ત્યાં સુધી, કંઈક આમદાની કરી આપે એવા ઉદ્યોગ વાટે અપાવી જોઈએ. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ઉદ્યોગથી બેવડો હેતુ સધાવો જોઈએ—વિદ્યાર્થી પોતાની શી વગેરે જેટલા પૈસા પોતાની મહેનતના પરિણામ-રૂપે આપે; તથા સાથેસાથે તે નિયાળમાં જે ઉદ્યોગ શીખે તેની મારફતે તેનો પુરુષ અથવા સ્ત્રી તરીકેનો સર્વાંગી વિકાસ સધાય. જમીન, મકાન ને સાધનસામગ્રીનું ખરચ વિદ્યાર્થીની મહેનતની પેદાશમાંથી નીકળે એવી કલ્પના રખાએલી નથી. ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ એ આ યોજનાનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. એ યોજનાને આખી દુનિયામાં વિખ્યાત કેળવણીકારોએ સંમતિ આપી છે. દિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં જનસમૂહની

કેળવણી માટે આ જાતની ચોજના જ અનુકૂળ છે, એમ કહીને હિંદુસ્તાન સરકારે પણ એનો સ્વીકાર કર્યો છે. પાયાની કેળવણી આપનાર નિશાળોનો વહીવટ આમખંડાચતોના હાથમાં હોવો જોઈએ. મોટાં મોટાં ગામોમાં પણ એવી નિશાળો હોય; જોકે ગામડાંની નિશાળો કરતાં જુદા ઉદ્યોગ તેમાં શીખવાય.

માધ્યમિક કેળવણી—માધ્યમિક કેળવણી એ પાયાની કેળવણીના અનુસંધાનરૂપ હોવી જોઈએ. 'જે ઉદ્યોગો પાયાની નિશાળોમાં શીખવાયા હોય તેનું જ વધારે વીજતવાર શિક્ષણ આ નિશાળોમાં અપાય. ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ વચ્ચે અનુસંધાનનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે તો બેશક માધ્યમિક તેમજ ઉચ્ચતર કેળવણીમાં પણ ચાલુ રહેવો જોઈએ. માધ્યમિક કેળવણી સ્વયંપૂર્ણ થટકરૂપ હોવી જોઈએ; કેવળ કોલેજની પૂર્વતૈયારીરૂપ ન હોય.

કોલેજની અથવા વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી—અત્યારે હિંદમાં ૧૮ વિશ્વવિદ્યાલયો છે, તે તેમાં કુલ ૧,૭૬,૨૯૧ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે,^૧ ગાંધીજી લખે છે: “મારી એવી દૃઢ પ્રતીતિ છે કે આપણી કોલેજોમાં સાહિત્ય ઇત્યાદિ વિષયોની જે દમલાખંધ ‘કેળવણી’ અપાય છે તે નથી દુર્વ્યાય છે, અને તેને પરિણામે શિક્ષિત વર્ગોમાં બેકારી આવી છે. એથી વધારે તો જે છોકરા છોકરીઓ એમને દુર્ભાગ્યે આપણી કોલેજોની ચક્ષીમાં મિસાયાં તેમના માનસિક અને શારીરિક અને પ્રકારના આરોગ્યનો એ ‘કેળવણી’એ ધાણ વાળી નાખ્યો છે.”^૨ એટલે કોલેજની કેળવણીની અત્યારની પદ્ધતિમાં ધરમૂળનો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કોલેજની કેળવણીમાં મુખ્યત્વે સંશોધનકાર્ય થવું જોઈએ, અને જુદા જુદા વિષયોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અપાવું જોઈએ. રાજ્ય તરફથી ચાલતાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આસ કરીને એવા જીવાનોને તાલીમ અપાય જેમની સેવાની રાજ્યને જરૂર હોય. દાખલા તરીકે, રાષ્ટ્રીય સરકારે ડાકટરો,

૧. મિ. જોન સાન્ડ્સનો રિપોર્ટ, પરિશિષ્ટ કોષ્ટક ‘ડી’.

૨. ‘હરિનનંદન’, ૧૦-૭-૧૯૩૯ માં ‘કોલેજની કેળવણી’ એ મથાળાવાળા શેખમાં એ વિષયના ગાંધીજીના વિચારો વિસ્તારથી અપાયેલા છે.

નસો, શિક્ષકો, ઈન્જનેરો, ગ્રામસેવકો વગેરેને માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો કાઢવી જોઈએ. શિક્ષણની ખીજ બંધી શાખાઓમાં ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. સંસ્થાનાં કેટલાંક વિશ્વવિદ્યાલયો મુખ્યત્વે પરીક્ષા ભેરારી સંસ્થાઓ હોય, ને તે પરીક્ષાઓની શીમાંથી પોતાનું બધું ખર્ચ કાઢી સ્વાથથી બને.

કેલવળીનું વાહન—કેળવણી સરઝાતથી આખર સુધી માતૃભાષા દ્વારા જ આપવી જોઈએ. “અગ્રેજ વાહને દેશની શક્તિને ઘૂસી લીધી છે, તેણે લોકોની આવરદા ટુંકી કરી નાખી છે, તેણે શિક્ષિત લોકોને જનસમૂહથી વિખૂટા પાડ્યા છે તેણે કેળવણીને વિનાશકારણ ખરચાળ બનાવી છે. એ ક્રિયા હજી ચાલુ રહે તો તેનાથી સરૂનો આત્મા હણવાનો ભય રહે છે. તેથી કેળવણેયું હિંદ જોટલું જલદી પરદેશી પાઠનના મોહપાશમાંથી છૂટે એટલો એને તેમજ લોકોને લાભ થાય.”

પ્રાદેશિકવર્ગો—આમાં કેવળ લખતાં વાંચતાં શીખવે ન ચાલે. આ કેળવણીનું ખ્યેય તો લોકોનું આર્થિક ને સાંસ્કારિક ધોરણ આજના કરતાં ઊંચું બનાવવાનું હોય જોઈએ. આમલક્ષના માથુસેને રાજ્ય રોજના આર્થિક જીવનમાં રસ ન જાગે, તો તેઓ કેવળ અભ્યાસને ખાતર અભ્યાસ નહીં કરી શકે. પાઠ્યાની કેળવણીની પેઠે પ્રાદેશિકવર્ગી પશુ કંઈક ઉદ્દોગ કે ધંધા વાટે અપાવી જોઈએ. તે વાટે તેઓ લખતાં વાંચતાં શીખે, એટલું જ નહીં પણ આરોગ્ય, સલામત, નાગરિક અધિકાર, અને સહકારી પ્રયાસ વગેરે અનેક વિષયોનું પૂરતું જ્ઞાન મેળવે. તેમને જાતજાતના વિષયો પર ઉપયોગી ને સસ્તું સાહિત્ય પણ આપવું જોઈએ. તે ન હોય તો એ લોકો લખતાં વાંચતાં આવડેયું જુની જવાના, તેમાં સરૂસેવાની લાવનાથી રંગાયેલા સારા શિક્ષકો જોઈએ, દેશી નાટક, લોકનૃત્ય, લોકસાહિત્ય, ને લોકસંગીતને પ્રાદેશિકવર્ગીમાં અવસ્થ સ્થાન મળવું જોઈએ.

બેંકો અને વીમા કંપનીઓ

હિંદમાં મોટા પાયા પર ચાલ્નિક ઉદ્યોગો સ્થાપવા હોય, તો તેને માટે અઢળક ધન જોઈએ. આને અંગે બેંકોની પણ મોહવણ જોઈએ.

એ બેંકા પર ખાનગી વહીવટ ન હોવા જોઈએ. રાષ્ટ્રીય બેંકા પર રાષ્ટ્રીય સરકારનાં જ માલિકીને વહીવટ રહે. તેમાં ગામડાને માટે જીલ્લા ખાતું રહેવું જોઈએ. આર્થિક ચોજનાનો અમલ આગળ વધે તેમ તેમ વીમાને માટે—ખાસ કરીને ખેતી અંગેના વીમાને માટે—પુષ્કળ અવકાશ રહેશે. એના ઉપર પણ ખાનગી માલિકી ને વહીવટ ન રહેતાં તે સરકારના હાથમાં રહેવાં જોઈએ. સરકારે કાં તો અત્યારની બેંકા ને વીમા કંપનીઓને ખરીદી લેવી રહેશે; અથવા તો તેમના કામકાજ પર—ખાસ કરીને વ્યાજ અને પૈસાના રોકાણની બાબતમાં—કડક અંકુશ ને દેખરેખ રાખવાં પડશે.

આંકડા અને સંશોધન

આર્થિક, ઔદ્યોગિક ને વૈજ્ઞાનિક વિષયોને લગતા આંકડા ભેગા કરવા માટેનું આજનું તન્ત્ર ખુબ ખામીવાળું છે. દાખલા તરીકે, અત્યારે આંતરિક વેપાર, ફળ ને શાકભાજીનું ઉત્પાદન, દુग्ધાલયો, પશુધન, અને ગૃહઉદ્યોગોની બાબતમાં હકીકતો ને આંકડા પૂરતાં મળતાં નથી. મળે છે તે પણ ચોકસ ને વિશ્વાસપાત્ર હોતા નથી. આને માટે રાષ્ટ્રીય સરકાર એક નોખું ખાતું કાઢે; ને તેની શાખાઓ સર્વ પ્રાન્તોમાં હોય. આંકડાની ગણતરીમાં પણ ધરમૂળનો સુધારો કરવો રહેશે. ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન કે બીજા કોઈ પણ વિષય લે, તેમાં સંશોધનની ગોઠવણ આજે દેશમાં નહીં જોવી છે. આર્થિક ચોજના રાષ્ટ્રનું હિત સુધાય એવી રીતે ચલાવવી હોય, તો ખેતી, ઉદ્યોગ, વેપાર, વાહનવહેવાર, આરોગ્ય, કૃષિવણી વગેરે સર્વ વિષયોનું સંશોધન ચાલવું જોઈએ. તેને માટે એક નોખું ખાતું રાષ્ટ્રીય સરકારના હાથ નીચે હોય, ને જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં તેની શાખાઓ હોય.

૧૨. વેપાર, અને સંપત્તિની વહેંચણી

દેશનો આંતરિક વેપાર

દેશમાં જોડેવતો અંશે સ્વાવલંબી ને સ્વયંપૂર્ણ એવા ઘટકો સ્થપાશે એટલે વેપારની જરૂર આપોઆપ ઓછી થશે. એટલે દેશનો

આંતરિક વેપાર એવી રીતે ચલાવવો જોઈએ કે જેથી પેદા થયેલા માલનો ખર્ચ એટલો વધારેમાં વધારે લાગ જ્યાં પેદા થાય ત્યાં જ, કે તેની નજીકના પ્રદેશમાં, ખર્ચી જાય. એમ કરવાથી, વચલા વેપારીની દલાલી નીકળી જશે; ધીજોના ભાવમાં અમુક સ્થિરતા ટકી રહેશે; અને દેશનાં વાહન-વહેવાર, ખેતી ને ચલણી નાણાં પર ઝાઝમાં ઝોઝી તાણ પડશે. જુદી જુદી ધીજો પરત્વે સ્વાવલંબી ઘટક જુદા જુદા—ગામ, તાલુકો, જિલ્લો કે પ્રાંત — હેઠળ રહે, એમ પાછળ કહેવાઈ ચુકું છે. પણ સામાન્ય રીતે એકાદ કીકરીક મોડું ગામડું, કે પાંચ માઈલના મેરાવાની અંદર આવેલો ગામડાનો સમૂહ, એ — ઝાઝામાં ઝોઝું અજ, વસ્ત્ર, ને આશ્રય એ બાજતો પૂરતાં તો — સ્વાવલંબી ને સ્વયંપૂર્ણ બની શકે. આમાં આજના પ્રાંતવિભાગને ધોરણે જ ચાલવું જોઈએ એવું નથી. પ્રાંતોની નવરચના તો કરવી જ પડશે. આ જુદા જુદા આર્થિક ઘટકો વચ્ચે અમુક મર્યાદિત પ્રમાણમાં આંતરિક વેપાર — ખર્ચે પડતું દ્રવ્ય સંધાય એવી રીતે — આમશે; ને તેના પર આમષ-ચાલતોનો વહીવટ અને અંકુશ રહેશે. જાંવ, નદી, આવાત નિકાસની પ્રાદેશિક મર્યાદા, વગેરે બાજતમાં સદકારી અંકુશ તલે રહીને વેપાર કરવાની છૂટ વ્યક્તિઓને પણ આપી શકાય. એક આર્થિક ઘટક માત્ર પોતાના વાપર ઉપરાંતનો જે માલ હોય, અથવા જે ત્યાં જ બનાવી કે ઉગાડી શકતો હોય, તે જ નિકાસ કરી શકે, તેમજ જે માલ તે ન પેદા કરી શકે કે જે તેને જીવનની જરૂરિયાત તરીકે જરૂરનો હોય તે જ તે બહારથી આયાત કરી શકે. દાખલા તરીકે કાપડ બનાવવા માટે કે જોઈએ. તે કંઈ બધે ઉગાડી શકતું નથી. એટલે જ્યાં રૂનો પાક થતો હોય તેવા પ્રદેશોએ જ્યાં રૂનો પાક ન થઈ શકે એમ હોય તેવા પ્રદેશમાં કે મોકલવું પડશે. વળી, સ્વાવલંબનનું પ્રમાણ વધારવાની દૃષ્ટિએ પ્રયોગ અને સંશોધન કરવામાં આવે, તો આજે જ્યાં ર નથી જાગતું ત્યાં પણ ઉગાડી શકાય. “માવનો કે સેવાનો પિનિમય જ્યાં જ્યાં ટાંગી શકાય એવો હોય ત્યાં ટાંગવાનું સંપોષિત અર્થવ્યવસ્થાનું યોગ હોય” જોઈએ. તેમ થાય તો રાષ્ટ્રની શક્તિની જગત યાય.”

સંપત્તિની વહેંચણી

ઉપર વર્ણવી તેવી ગોઠવણ થાય, તો સંપત્તિની વહેંચણીનો પ્રશ્ન બહુ સારો બની જાય. માલનું ઉત્પાદન નાના નાના અનેક સ્વાવલંબી ધટકોમાં વહેંચાઈ જાય, ને પાયાના કે મૂલભૂત ઉદ્યોગો તથા સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામ પર રાજ્યની માલિકી સ્થપાય, તો કેવળ શેરોમાં પૈસા રોકી તેના વ્યાજ પર નબનારો વર્ગ બાક્યે જ રહેવા પામે. વ્યાજ અને નફાને અંગે જાપજતાં અનિષ્ટો મોટે ભાગે દૂર થાય, અને લોકોની આવકમાં આજે જે ભારે તકાવત છે તે ઓછો થઈ જાય.

મોટાં ગામ અને શહેરો.

૧૯૪૧ માં હિંદમાં ૬,૫૫,૮૯૨ ગામડાં ને ૨,૭૦૩ મોટાં ગામ કે શહેરો હતાં. ગામડાંમાં વસ્તી ૩૪ કરોડ ૯૪ લાખ, અને શહેરોમાં ૪ કરોડ ૯૭ લાખ હતી. એટલે કે દેશની કુલ વસ્તીના ૮૭ ટકા ગામડાંમાં ને ૧૩ ટકા શહેરોમાં હતી. ૧૯૩૧ માં એ પ્રમાણે અનુક્રમે ૮૯ ને ૧૧ ટકા હતાં. ૧૯૪૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે હિંદમાં એક લાખથી વધારે વસ્તીવાળાં શહેર ૬૪૪ આગીસેક જ હતાં. દેશની કુલ વસ્તીમાં શહેરોની વસ્તી આસામમાં ૨.૮ ટકા ને મુંબઈમાં ૨૬ ટકા, હતી. એને મુકાબલે ક્રાન્સમાં શહેરો વસ્તી ૪૯ ટકા, ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં ૫૦.૮ ટકા, ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્સમાં ૮૦ ટકા, અને યુ. સ્ટે. અમેરિકામાં ૫૬.૨ ટકા હતી. ભવિષ્યમાં હિંદનાં શહેરોને વિષે આટલા મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા પડશે: (ક) શહેરોની સંખ્યા વધવા દેવી નહીં; (ખ) અત્યારનાં શહેરોની રચનામાં આરોગ્ય, સફાઈ, રમતગમતની સવડ, કેળવણી, વેપાર ને ઉદ્યોગોની દૃષ્ટિએ આવશ્યક સુધારા કરવા; (ગ) મોટા બાન્નિક ઉદ્યોગો, તેમજ પાયાના કે મૂલભૂત ઉદ્યોગો પણ, રાજ્યની પેટ શહેરોમાં જામવા દેવા નહીં. તેને પરોક્ષનાં ગામડાંમાં છુટાછવાયા વહેંચી નાખવા; (ઘ) વાપર માટેના જે માલ ગામડાંમાં સહેજે પેદા થઈ શકે એવા હોય તે શહેરોમાં પેદા ન થવા દેવો. શહેરોના ઉદ્યોગો ગ્રામઉદ્યોગોમાં માત્ર પ્રતિ જ કરે. શહેરો મુખ્યત્વે ગામડાંમાં પેદા થયેલા માલને માટે બજારનું કામ કરે; (ઙ) શહેરો પોતાની જરૂરિયાતો માટે દૂરનાં શહેરો

ને પ્રાપ્તોને બદલે નજીકનાં ગામડાં પર આધાર રાખે. આમાં આજે સાક્ષી ક્રિયાને કિલ્લાવવાપણું રહેલું છે. અત્યારે ગામડાંનું ધન ધસપ્રપ્તને ચહેરામાં જાય છે. આ યોજનાથી ચહેરાનું ધન ગામડાંમાં જતું થશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર

પાછળ જે વ્યવસ્થા વર્ણવી તે અમલમાં આવે તો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની ખામતમાં તો જુદા જુદા દેશો વચ્ચે તેમના વધારાના માત્રની જ લેવડદેવડ—જેને દેશનું હિત સધાય એ રીતે—થવાપણું રહેશે. જે વસ્તુઓની અમુક દેશમાં ખૂદ પડતી હશે તે જ બહારથી મંગાવવાની રહેશે; ને તેનો હેતુ પ્રજાની ખર્ચખરી જરૂરિયાતો સતોલવાનો જ હશે. અત્યારે સાક્ષતા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના મૂળમાં તો મુખ્યત્વે લોભ અને શોષણ જ રહેલાં છે; તેને લીધે સામ્રાજ્યવાદી બળને વેગ મળે છે; ને તેમાંથી છેવટે ખુનખાર લગાડ્યો જાય છે. આ યોજના અનુસાર, હિંદ જમતની કોઈ પણ નિર્જળ પ્રજાના આર્થિક શોષણમાં ભાગ નહીં લે. તેમજ તે બીજા દેશોને કાચે પોતાનું શોષણ પણ નહીં થવા દે. સાચિસાચે હિંદ પરદેશી વેપાર નામે બંધ કરી દેશે એવું પણ નથી. રાખણ તરીકે અમુક જાતનાં વસ્ત્રો, દવાઓ, ને વાદકાપનાં ઓળંગો, અલીધાં નહીં બનાવી શકાય તો, પરદેશથી મંગાવતાં તે આચોકા નહીં ખાય. તે જ પ્રમાણે, કોઈ ખાસ ચીજને તે જ પેદા કરી શકતું હશે તે નિકાસ કરવાની બીજા દેશોની વિનંતીનો તે અસ્વીકાર નહીં કરે. એવા વિનિમયથી બને પક્ષને લાભ થશે, ને પરિણામે તે દ્વિજવાજેન ઘર્ષ પડશે. ગાંધીજીએ કહ્યું છે: “સ્વદેશીધર્મ” જાળુનાર પોતાના દુવામાં કુળી નહીં જાય. જે વસ્તુ સ્વદેશમાં ન બને અથવા મહાકષ્ટથી જ બની શકે તે પરદેશના દોષને લીધે પોતાના દેશમાં બનાવવા બેઠી જાય તેમાં સ્વદેશીધર્મ નથી.”^૧ બીજા બાબતુ, જે વસ્તુઓ આવજા દેશમાં સહેલાઈથી બનાવી શકાય ને જેમાંથી મોટી લોભસંખ્યાને રાજ આપી શકાય એમ હોય, તે વસ્તુઓ પરદેશથી મંગાવવી એમાં પણ એટલાં જ અપરાધ અને બેવફરી છે, જમનની જે

અર્થવ્યવસ્થા હઠાપણપૂર્વક રચાયેલી હોય, તેમાં સ્વદેશ કરતાં પરદેશમાં સસ્તે ભાવે માલ વેચવો, સામ્રાજ્યના માલને પહેલી 'પસંદગી' અપાવવી, તેને માટે સામ્રાજ્યસત્તાને જોરે બળબળારી ચલાવવી, ને એમ કરીને નબળા પ્રજાઓને ચૂસવી, એ બધા છછાપંખને માટે અવકાશ જ ન હોવો જોઈએ. હિંદનો આન્તરરાષ્ટ્રીય વેપાર દેશની રાષ્ટ્રીય સરકાર જ ચલાવે, એવી કલ્પના આ યોજનામાં રખાયેલી છે. ખાનગી વેપારીઓ, જોએ યોજનાના સ્વાર્થ કરતાં દેશના હિતને અધિક અગત્યનું ગણી શકતા નથી, તેમના હાથમાં એ વેપાર રહેવા દેવામાં નહીં આવે. મુક્ત વેપાર અથવા 'ફ્રી-ટ્રેડ'નો નિષેધાન્ત તો હવે મરી જ ગયેલો છે. એટલે હિંદે કાં તો અમુક વસ્તુઓની આયાતની પૂરેપૂરી બંધી કરવી પડશે, અથવા તો પરદેશથી આવતી એ ચીજો પર ભારે જકાત નાખવી પડશે. " હિંદીઓનાં હિત અને અંગ્રેજો કે યુરોપિયનોનાં હિત વચ્ચે કશો ભેદ ન કરવાની વાત કરવી એ હિંદીઓનું દાસપણું કાયમનું કરવા બરોબર છે. રાક્ષસ અને વામન વચ્ચે હકોની સમાનતા શી? લાંબાટૂંકા વચ્ચે સમાનતાનો વિચાર આવી શકે તે પહેલાં વામનને રાક્ષસ જેટલો જાંચો બનાવવો જોઈએ. અને મેદાનોમાં રહેતાં કરોડોને સિમલાની જાંચાઈએ ચડાવવાં અશક્ય છે, એટલે એ જાંચાઈએ પર બિરાજતા લોકોએ મેદાનોમાં જતરવું રહ્યું. આ ક્રિયા કદાચ કઠોર દેખાય, પણ જો મેદાનોમાં રહેનાર કરોડોને પેલા ખાસ હકોવાળા મૂઠીભર લોકોની બરોબરીમાં મૂકવા હોય તો એમ ક્યાં વિના છૂટકો નથી."

૧૩. મનુરોનું કલ્યાણ

પાછળ ગણાવેલા જુદા જુદા સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા મનુરોનું કલ્યાણ સાધવા માટે સરકારે આટલી બાબતોમાં કાવધાથી જોગવાઈ કરવી રહેશે: (ક) પેટપૂરતી મજૂરી; (ખ) કામ કરવાની આરોગ્યપ્રદ પરિસ્થિતિ; (ગ) કામના કલાકની મર્યાદા; (ઘ)

માલિક અને મજૂર વચ્ચેના કમકામ પતાવવાને યોગ્ય તન્મત્રી ગોઠવણ; (૬) ધણી, માદગી, અકસ્માત ને બેકારીનાં આર્થિક પરિણામો સામે રક્ષણ. મહાસભાએ ૧૯૩૧ ની કરોબીની બેઠકમાં મૂળભૂત છઠ્ઠા વિધેયો ને દરખાસ્ત કરેલો તેની દ્વયે સરકારે આટલી વસ્તુઓ કરવી રહેશે: (૧) મજૂરો દાસત્વની કે દાસત્વને મળતી ને સ્થિતિમાં રહે છે તેમાંથી તેમનો છુટકારો; (૨) મજૂરોનું રક્ષણ; ખાસ કરીને તેમને સુવાવડના સમય દરમ્યાન રમતી ગોઠવણ; (૩) નિરાણે જઈ ચકે એવી ઉંમરના બાળકોને ખાણો ને કારખાનાંમાં કામે રાખવાની મનાઈ; (૪) બેઠૂતો ને મજૂરોને પોતાના હકોની રક્ષા માટે પોતાનાં મહાજનો બાંધવાનો હક રહેશે. મજૂરકલ્યાણ ને મજૂર મહાજનના અમલી કામની બાબતમાં અમદાવાદના મજૂર મહાજનનું કામ અભ્યાસ અને અનુકરણને પાત્ર છે.

[ઉદ્યોગો જ્યાં લગી ખાનગી વહીવટમાં હોય ત્યાં લગી મજૂરોને તેના ભાગીદાર ગણવાની, ને તેમને નફામાં ભાગ આપવાની, જરૂર વિશે ગાંધીજીએ ધણીવાર ભાર દ્યને કર્યું છે, આવી કંઈક યોગ્યતાને અમલ પથ સ્વરાજમાં શક્ય થવે જોઈએ. બીજા અનેક દેશોમાં એ વસ્તુ થયેલી છે—અનુવાદક]

૧૪. વસ્તીનો પ્રશ્ન

દુનિયાના બીજા ઘણા દેશોની પેઠે હિંદને પણ વસ્તીનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો રહેલો છે, એ વાસ્તવિક હકીકત છે. પણ દેશી ને પરદેશી અર્થસારીઓ ને મુતસદ્દીઓએ એ પ્રશ્નની ગંભીરતા છે તેના કરતાં વધારે વળ્યું છે. મિ. એમેરીએ કહેલું કે જામાના દુકાનનું કારણ એ હતું કે ત્યાં વસ્તીમાં અસાધારણ વધારો થઈ ગયેલો. હવે મિ. ચર્ચિસ કહે છે કે હિંદમાં વસ્તી જેટલી ઝડપથી વધી છે તેટલી ઝડપથી દુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં વધી નથી. આ કથનો જલજરેલા છે તે આ સાથે આપેલા, બુદ્ધિજીવ દેશોમાં ૧૮૮૧ થી ૧૯૩૧ થી થયેલા, વસ્તીના વધારાના ટકા પરથી દેખાઈ આવશે. ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્સ ૫૦; જર્મન ૭૫; ફ્રાન્સ ૯૦; ઓસ્ટ્રિયા

૧૯૬; ન્યૂઝીલેન્ડ ૧૭૨; યુ. સ્ટે અમેરિકા ૧૮૬; હિંદ (બ્રહ્મદેશ સિવાય) ૩૫. આર્થિક યોજનામાં અમુક અંશે લોકસંખ્યા પર મર્યાદા મૂકવાનું પણ આવશ્યક હોય છે. પશ્ચિમમાં સંતતિનિયમનના કૃત્રિમ ઈલાજો છૂટથી વપરાય છે. પણ ગાંધીજીનો એવા કૃત્રિમ ઉપાયો સામેનો અણગમો જણીતો છે. એ રીતે કરેલું સંતતિનિયમન એ તેમને મને 'અંધારી ખાઈ' છે. તેઓ કહે છે: "અમુક પરિસ્થિતિમાં કૃત્રિમ ઉપાયો વડે કરેલું સંતતિનિયમન વાજબી છે એમ માની લઈએ, તોપણ કંઈકાંઈમાં એનો પ્રયોગ સાવ અસકથ લાગે છે. કૃત્રિમ ઉપાયોથી સંતતિનિયમન કરવા કરતાં તેમને સંયમ-પાળવા સમજાવવાનું મને વધારે સહેલું લાગે છે." "કૃત્રિમ ઉપાયોનો ઉપયોગ એ દુરાચારને ઉત્તેજનરૂપ છે. એ પુરુષને તેમજ સ્ત્રીને બેશામ બનાવી દે છે... કૃત્રિમ ઉપાયોના વાપરને પરિણામે નિર્વીર્યતા ને જ્ઞાનતંત્રની પાયમાલી નીપટ્યા વિના ન જ રહે. એટલે આ ઉપાય તો મૂળ રોગના કરતાંયે ખૂબે માલુમ પડશે." લોકોને સંયમનું શિક્ષણ આપવું એ હિંદની વસ્તીમાં અધિકૃત વધારો થતો રોકવાનો એકમાત્ર રસ્તો છે.

૧૫. રાષ્ટ્રીય આવકખરચ, કર, અને ચલાણી નાણું

રાષ્ટ્રીય આવકખરચ અને કરને અંગે આટલા મુદ્દા જણાવવા જરૂરના છે: (૧) કરની વહેંચણી ન્યાયપુરઃસર થવી જોઈએ; ગરીબ માણસો પર ભારે કર ન પડવો જોઈએ; (૨) અત્યારે આવકવેરો ને તે ઉપરાંત વધારાનો આવકવેરો છે તેનું પ્રમાણ બદલાવું જોઈએ. (૩) મીઠાવેરો સાવ નાબૂદ થવો જોઈએ; (૪) કેરી પદાર્થો પરના કરમાથી મળતી આવક જતી કરવી જોઈએ. કેરી પદાર્થોના દવા સિવાય બીજા ઉપયોગની બંધી કરવી જોઈએ; (૫) ખેતીમાં ઓછામાં ઓછી અમુક વાજબી હદ ઉપરાંતની આવક પર કંમે કંમે વધતો જતો કર ન પાવો જોઈએ; (૬) ઓછામાં ઓછી અમુક નિશ્ચિત હદ ઉપરાંતની મિલકત પર 'મરણવેરો' કે 'વારસાવેરો' લેવાવો જોઈએ; (૭) અત્યારના ખેતીના મહેસલના દરમાં સારી પેઠે ઘટાડો થવો

જોઈએ. જે એતરોમાંથી કમાણી ન થતી હોય તેનું મહેસૂલ પૂરેપૂરું માફ કરવું જોઈએ; (૮) ખાસ કરીને ગામડાંમાં અનાજરૂપે કર આપવાની પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ; (૯) લશ્કરી ખર્ચ પર ભારે કાપ મુકાવો જોઈએ, જેથી વ્યાજના કરતાં અડધું ખર્ચ થાય; (૧૦) આરોગ્ય, કૃષિવણી, ને સંશોધન જેવી પ્રગતીય કલ્યાણની બાબતોમાં ખર્ચ વધારવું જોઈએ; (૧૧) સરકારી નોકરીમાં—ખાસ રોકિસા નિબળાતો ખાદ્ય કરતાં—કામ પણ નોકરને મળિને રૂ. ૫૦૦થી વધારે પગાર ન આપાવો જોઈએ.

ચલણી નાણું

ચલણી નાણાની પદ્ધતિ ધરમૂળથી ખદલવાની જરૂર છે. રાજ્ય દેશના ચલણી નાણાની વ્યવસ્થા એવી રીતે કરશે કે આજે પૈસાથી જ બધી વહેવાર ચાલે છે તે બધું ચમ્મ જશે. પૈસો એ મૂળ તો વસ્તુઓના વિનિમયના સાધન તરીકે ચોળાયેલો. પણ હવે તો એ જ એક સૌથી મહત્વની વસ્તુ ઘણું પડ્યો છે, ને લોકો એને માટે અતિશય અધ્યાન્મિ ને અજાણ્યો બોલે છે. ચલણી નાણા ને તેના વહેવારની અત્યારની પદ્ધતિ એવી અટપટી ને અકળ ઘણું પડી છે કે બેંક બોર્ડ ઇંગ્લેન્ડના મવર્નરને પણ કપૂલ કરવું પડ્યું છે કે “હું” એ સમજતો નથી.” સામાન્ય માણસને તો એવી ચૂદ ને અકળ પદ્ધતિના મૂળ ને લાચાર સાક્ષી બન્યા વિના છૂટકો જ નથી થતો. ખેડૂત દર વરસે એટલો ને એટલો જ પાક ઉતારતો હોય છતાં તેને ભાવની અડગિતર, મોંધારત ને સોંધારતને વશ રહેવું પડે છે, ને એ ફરકારો પર તેનો અંકુશ ચાલતો નથી. એટલે ચલણી નાણાની પદ્ધતિ ઘણી સારી ને સુગમ બનાવવી પડશે. સરકાર અથવા તો પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તેની વ્યવસ્થા કરતા હશે, એટલે તેને મૂડીવાળાઓ ને ચેરદલાલોના હાથમાં સંદાનું સાધન બનવા દેવામાં નહીં આવે. દેશની નિકાસ, અધ્યાત, બીજા દેશો સાથેના નાણાવહેવાર, એ બધા પર રાજ્યનું નિયમન રહેશે; ને દેશના આંતરિક વેપારની વધઘટ ક્યાં કરશે. એ રીતે આંતરિક વેપારમાં ભાવની સ્થિરતા રાખી રાખવામાં આવશે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર બને એટલો

ધટાડી ઓછામાં ઓછો રાખવામાં આવ્યો હશે; એટલે પરદેશોમાં નાણાંને અંગે થતા ફેરફારો ને તેના લાવમાં થતી વધધટની આગે અસર દેશની અંદરના ચલણી નાણા પર નહીં પડે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પણ મૂળે હતો તેવો, વસ્તુઓના વિનિમયરૂપ, બનાવી દેવામાં આવશે; ને માલના બદલામાં માલ જ આપવામાં આવશે. દેશની ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થામાં માલના સાટાની પદ્ધતિ ફરી દાખલ કરવામાં આવશે; એટલે દેશના આંતરિક વહેવાર માટેનું જે ચલણી નાણું હશે તેની જરૂર પણ આપોઆપ ઓછી થઈ જશે. જમીન મહેસૂલ ખેતીમાં પાકેલી ચીજોના રૂપમાં આપવાના લાભ પાછળ ગણાવેલા છે. ગામડાંના કારીગરો, શિક્ષકો, ડોક્ટરો ને સ્થાનિક અધિકારીઓને પણ પગારનો અમુક ભાગ રોકેડ નાણાંને બદલે ચીજોના રૂપમાં આપી શકાય. અત્યારે પણ ધણીખરાં ગામડાંમાં એ પ્રમાણે બને છે. દેશનો આંતરિક વેપાર ધણે અંશે અમુક ગ્રામસમૂહ, તાલુકા કે જિલ્લા પૂરતો ચાલતો હશે; એટલે ચલણી નાણાંનું મહત્ત્વ ને તેનાથી થનારું નુકસાન બંને સારી પેઠે ઓછા થઈ જશે. અમુક અમુક ચીજો અમુક પ્રમાણમાં અપાય તો બદલામાં અમુક વાપરની ચીજો—જેવી કે અનાજ, કાપડ, દૂધ વગેરે—આટલા પ્રમાણમાં મળે, એવી તે તે ચીજોની કિંમત ખીજી ચીજોના રૂપમાં ઠરાવેલી હોય, તો ગામડાંના લોકોને સુગમતા પડે. એ સંબંધમાં ગોપુરી (વર્ધા)માં દાખલ કરેલી સૂતરનાણાની ચોજનાનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે.^૧

૧૬. રાજ્યકારભાર

પાછળ અનેક ઠેકાણે ભાર દબતે કહ્યું છે કે ઉત્પાદનનું વિકેન્દ્રીકરણ —એટલે કે ઉત્પાદનનું કામ સંખ્યાબંધ ગામડાંમાં ફેલાવી દેવું ને ત્યાં નાના પાયા પર ચલાવવું—એ આ ચોજનાનું મધ્યમિંદુ છે. એ જ સિદ્ધાન્ત રાજ્યકારભારને પણ લાગુ પાડવો રહેશે. રાજ્યવહીવટમાં સૌથી નાનો ધટક તે ગ્રામપંચાયત હશે. તેને પોતાના આંતરિક

કારભારમાં બને એટલી વધારેમાં વધારે સ્વતન્ત્રતા આપશે. તે પછી-
નો ઘટક તે અમુક ગામડાંને બેગાં કરીને રચેલા આમસમૂહ છે; તેનો
વહીવટ આમસંઘપંચાયત ચલાવે. એવી અનેક સંઘપંચાયતો મળીને
આજના તાલુકા કે તલ્લસીલને મળતો ઘટક બને. તે પછી અનેક
તાલુકાની પંચાયતો કે સમિતિઓ મળીને જિલ્લા પંચાયત કે સમિતિ
બને. શહેરોમાં નગર (મ્યુનિસિપલ) સમિતિ હોય. એવી જિલ્લા કે
નગર સમિતિઓને માથે વિભાગ સમિતિઓ કે પ્રાંતિક ધારાસભાઓ
હોય એ પ્રાંતિક ધારાસભાઓ પોતાના પ્રતિનિધિઓને દેશની
વડી એટલે કે મધ્યવર્તી ધારાસભામાં મોકલે. એ ધારાસભા
આખા દેશનો વહીવટ ચલાવનારી ને કાયદા, ધડનારી સર્વોપરી સંસ્થા
હોય. આ સમિતિઓમાં સભ્યો કેવી રીતે ચૂંટાય? આમપંચાયતોમાં
પ્રાપ્ત ઉંમરનાં સર્વ માણસોને મતાધિકાર હોય, અને ચૂંટણી સીધી
રીતે એટલે કે એ સર્વ મતદારોના મતથી થાય. પણ એથી ઉપરની
સમિતિઓને માટે ચૂંટણી આડકતરી રીતે થાય; એટલે કે દરેક નીચલી
પંચાયત કે સમિતિ પોતાથી ઉપરની સમિતિ માટે પોતાના પ્રતિનિધિ-
ઓને ચૂંટી કાઢે. આર્થિક વિકાસની આ યોજનાનો અમલ કરવા
માટે એક મધ્યવર્તી રાષ્ટ્રીય યોજના સમિતિ હશે, ને પ્રાંતે પ્રાંતે
તેની શાખા હશે, એ ખરું. પણ સૌથી વધારે ભાર તે આમપંચાયતોને
સજીવન કરી તેને કારભારની વધારેમાં વધારે સ્વતન્ત્રતા આપવા પર મુકાશે.
આ તો આ યોજના અનુસાર કલ્પેલી રાજ્યકારભારની પદ્ધતિની
કેવળ આગી રેપરેખા છે દેશના રાજ્યમંધારણની વીગતો રજૂ કરવા-
નું આ પુસ્તકનું કામ નથી.

૧૭. અંદાજપત્ર

આટલે સુધી આવ જળમૂલ સિદ્ધાન્તો ને સ્વમાન્ય નીતિની કેટ-
લીક વીગતોનાં જ ગચાં ને વિવેચન કરેલા છે. હવે એને અંગે થનારા

૧. આડકતરી ચૂંટણી વિષેના આપીજના વિચારો માટે નુઓ ગોગમેજ
પરિપદમાં આપેલું તેમનું જાણણ, 'નવજીવન', ૧૧-૧૦-૧૯૩૧—અનુવાદ

ખરચનો વિચાર કરવો જોઈએ. અહીં આપેલા બધા અંદાજ યુદ્ધ પહેલાંના ભાવ પ્રમાણે ગણેલા છે.

ખરચની બાબતો

(ક) खेती—જમીન પર ખાનગી માલિકાને બદલે રાષ્ટ્રીય માલિકા સ્થાપવામાં આવે, તેને અંગે જૂના માલિકાને વળતરરૂપે પૈસા આપવા પડે. આવી રીતે લીધેલી જમીનોના વાર્ષિક મહેસૂલથી દસગણા દરે ગણુતાં, આ કામમાં આઘરે બે અબજ રૂપિયાનું ખરચ થાય. દેશમાં જે ૧૭ કરોડ એકર જમીન પડતર છે, તેનો ખેતી માટે ઉપયોગ કરવા માટે, એકર દીઠ રૂ. ૨૦ ને દરે, રૂ. સાડાત્રણ અબજનું કુલ ખરચ થાય. પાણીના લક્ષારથી યતું જમીનનું ધોવાણ અટકાવવાને રૂ. ૧ અબજ ખરચવા જોઈએ. તે પછી પણ એ દરેક કામ પાછળ દર વરસે લગભગ રૂ. પાંચ કરોડનું ખરચ કરવું પડે. ૧૯૩૮-૩૯માં જે નહેરો મેળૂદ હતી તેના પર કુલ મૂડીનું રોકાણ રૂ. ૧ અબજ પડ કરોડનું હતું. પાકને બારે માસ પાણી પૂરું પાડવાની જે સવડ બાળે છે તે બેવડી કરવામાં આવે, તો એ માટે રૂ. દોઢ અબજ જોઈએ. ફૂવા, તળાવ, વગેરે ખોદાવવામાં તે ઉપરાંત બીજા રૂ. ૨૫ કરોડ થાય. તે ઉપરાંત એની પાછળ દર વરસે રૂ. ૫ કરોડ ખરચવા પડે. દસ વરસમાં રૂ. એક અબજ પ્રયોગ માટેના 'ફામ' પાછળ વાપરી શકાય. એમાંથી યનારી વાર્ષિક આવક ગણતરીમાં લેતાં, એ ફાર્મો પાછળ દર વરસે આશરે રૂ. ૨૫ કરોડ ખરચવા પડે. તે ઉપરાંત અનેક કામને માટે ખેડૂતને સરતે વ્યાજે નાણાં ધીરવાની જોગવાઈ સરકારે કરવાની રહે. ગામદીઠ રૂ. ૪ લગ્ગરને હિસાબે ખેતીના સુધારા માટે નાણાં પૂરાં પાડવાને કુલ ખરચ રૂ. અઢી અબજ થાય. એ ખરચ સ્થાયી હોઈ એક જ વાર કરવું પડે; ને તે નાણાં વીસેક વરસમાં પાછાં મેળવી શકાય. આમ આ યોજનાના સમય દરમિયાન ખેતીને માટે સ્થાયી ખરચ રૂ. ૧૧ અબજ ૭૫ કરોડ, ને વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૪૦ કરોડ થશે. આટલું ખરચ કરવાથી દસ વરસમાં ખેતીની આવક બાળના કરતાં બમણી કરી શકાય.

(ખ) પ્રામત્તલોગો—આમાં મોટામાં મોટી જરૂર સસ્તે વ્યાજે નાણાં ધીરવાની છે. તે માટે ગામડાદીં ૩૫૫ હજાર જેમણે. એ નાણાં ગ્રામપંચાયતો કે સહકારી બેંકોને લાંબી લેાન તરીકે આપી શકાય, તે તે વીસ વરસમાં પાછાં મેળવી શકાય. એવું સ્થાયી—દરવરસે ન થનારું—ખરચ કુલ રૂ. સાડાત્રણ અબજ થાય.

(ગ) મોટા અથવા મૂલમૂન લ્હોગો—દિંદમાં આ ઉદ્યોગો પાછળ મૂડીનું રોકાણ ફેટયું કરવું પડે એનો અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે ચાલતા ઉદ્યોગોમાં ફેટલી મૂડી રોકાયેલી છે તેના ચોક્કસ આંકડા પશુ મળતા નથી. સર વિશ્વેશ્વરેયાએ કરેલી અટકળ પ્રમાણે રૂ. સાડાસાત અબજ દિંદના યન્ત્રોદ્યોગમાં રોકાયેલી છે. તેમાંથી રૂ. ત્રણ અબજ પરદેશી કંપનીઓના છે. બાકીના રૂ. સાડાચાર અબજમાંથી રૂ. બે અબજ હિંદીઓની માલિકીવાળા મૂલમૂન કે પાયાના ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે એમ માની શકાય. પરદેશી ઔદ્યોગિક કંપનીઓ ને દિંદીઓના હાથમાં રહેલાં મૂલમૂન ઉદ્યોગો રાજ્યે દસ વરસમાં ખરીદી લેવા રહેશે. એમાં કુલ રૂ. પાંચ અબજનું ખરચ થશે. તે ઉપરાંત જે રાજ્ય દેશનું રક્ષણ ને ખીજા મૂલમૂન ઉદ્યોગોના વિઠાસ પાછળ રૂ. પાંચ અબજ રોકે, તો આ કામમાં મૂડીનું કુલ રોકાણ રૂ. દસ અબજ થાય.

(ધ) સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામો—

(૧) શાહનશહેવાર—૧૯૩૮-૩૯માં દિંદની રેલવેઓ પાછળ કુલ રૂ. સાડાઆઠ કરોડની મૂડી રોકાયેલી હતી. એ મૂડી અત્યારે ધણીખરી રાજ્યની માલિકીની છે. દસ વરસમાં ખીજા ૨૫ ટકા જેટલી રેલવે વધી એમ માનીએ, તો ખીજા રૂ. બે અબજ રોકવા પડે. રેલવે નલાવવાનું વાર્ષિક ખરચ રૂ. પાંચ કરોડનું થાય.

અત્યારે દેશમાં સડો એકંદરે લગભગ સાડાત્રણ લાખ માઇલ જેટલી છે. તેમાં બે લાખ માઇલ ઉમેરવા પડે; પ્રાથમિકતાઓમાં કાચી સડો વધારવાની ખાસ જરૂર છે. ૨૦૦૦ માં ૫૫ હજાર મજતા

કુલ ખરચ રૂ. એક અબજનું થાય; ને તેના નહાવ પાછળ વરસે રૂ. ૫ કરોડ ખરચવા પડે.

મૂલભૂત ને પાયાના ઉદ્યોગોમાં મૂડીના રોકાણના જે રૂ. ૫ કરોડ ગણ્યા છે તેમાં પરદેશી ને દેશી વહાણવટાની કંપનીઓ ધીરેધીરે ખરીદી લેવાની જોગવાઈ રાખેલી છે. કાંઠાના બંદરે ને અત્યારનાં વહાણો વગેરેમાં મુધારા કરવા માટે સરકારમાં રૂ. ૨૫ કરોડ પૂરતાં થાય. આ યોજનાના સમય દરમ્યાન વેપારી કાફલો તૈયાર કરવા પાછળ રૂ. ૫૦ કરોડ વાપરી શકાય. કાંઠાના વહાણવટાના તથા વેપારી કાફલાના નહાવ માટે દર વરસે રૂ. ૫ કરોડ ખરચવા પડે.

મુલકી હવાઈ વહેવાર, ટપાલ, ને તારની સગવડોના વધારા પાછળ સરકારમાં લગભગ રૂ. ૨૫ કરોડ વાપરવા પડે. આ રીતે વાહન-વહેવારનાં સાધનો પાછળ સ્થાયી ખરચ રૂ. ૪ અબજ, ને વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૧૫ કરોડ, થશે.

૨. પ્રજાકીય આરોગ્ય—દરેક ગામડામાં એક ગામડી દવાનું દવાખાનું હોવું જોઈએ. તેમાં એક ડાક્ટર ને એક તાલીમ પામેલી નર્સ હોય. તેનું ૮૦૦ ચોરસ ફૂટનું સાફું મકાન બાંધવાનું ખરચ લગભગ રૂ. ૬૦૦ થાય. સાધનસામગ્રી પાછળ સરકારનું ખરચ લગભગ રૂ. ૫૦૦ થાય. આ ખરચ રૂ. ૭૫ કરોડ થાય, ને તે પ્રાન્તિક સરકાર ઉપાડે. ચાલુ ખરચનો અડધો ભાગ ગ્રામપંચાયત, ને અડધો ભાગ પ્રાન્તિક સરકાર આપે. દરેક ગામડાના દવાખાના દીઠ વરસે રૂ. ૧ હજારનું ચાલુ ખરચ ગણતાં, એના અડધા ભાગના ખરચ પાછળ આખા દેશને માટે રૂ. ૩૫ કરોડ થાય.

શહેરી વિસ્તારો માટે, દર દસ હજાર માણસદીક એક સાધન-સામગ્રીવાળું ઇસ્પિતાલ જોઈએ. એ હિસાબે હિંદનાં શહેરોમાં આજમાં આજાં પાંચ હજાર ઇસ્પિતાલ જોઈએ. અત્યારે ૨ હજાર ઇસ્પિતાલ છે એમ માનીએ, તો બીજાં ત્રણ હજાર બાંધવાં પડે. પ્રસૂતિની સગવડ સહિત કુલ ૪૦ ખાટલાવાળું એક ઇસ્પિતાલ બાંધવાનું ખરચ

આશરે રૂ. ૫૦ હજાર થાય. એટલે આ મકાનો પાછળ કુલ ખરચ રૂ. ૧૫ કરોડ થાય. દરેક ઇસ્તિફતાલ પાછળ વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૨૦ હજાર થાય. એટલે કુલ વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૫ કરોડ થાય. તે ઉપરાંત કાચ, કોલ, કેનસર, જનનેન્દ્રિયના રોગો, માનસિક રોગો માટેના ખાસ ઇસ્તિફતાલ કાઢવાને રાજ્ય બીજા રૂ. ૧૭ કરોડ ખરચે.

ગામડાંમાં સ્કાઇ, જળાશયો, ને ઘર સુધારવા પાછળ રાજ્યે કુલ રૂ. ૧ અબજનું ખરચ કરવું જોઈએ. ગાયડાંમાં વધારે ઢૂવા ખોદાવવાની જરૂર છે. એમાં અમુક ભાગની મદદ પ્રાન્તિક સરકાર આપે. આ કામ માટે ગામડાદીક રૂ. ૨ હજાર ખરચવામાં આવે, તો આશરે રૂ. ૧ અબજ ૩૫ કરોડ જોઈએ. રૂ. ૨૫ કરોડ શહેરોમાં પાણી પૂરું. પાડવા પાછળ ખરચાય. તે ખરચ મુખ્યત્વે ગ્રામપંચાયતો ને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ભોગવે. પણ શરૂઆતમાં વાર્ષિક ખરચ માટે રૂ. ૫ કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવે.

આમ પ્રજાકીય આરોગ્ય પાછળ સ્થાયી ખરચ રૂ. ૨ અબજ ૬૦ કરોડ ને વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૪૫ કરોડ થશે.

૩. કેલવળી:

(૧) પાયાની કેલવળી—બને તો દરેક ગામડાંમાં સાત ધોરણવાળી પાયાની કેળવણીની એક એક નિશાળ હોય. તેનું એક મકાન બાંધવાનું ખરચ આશરે રૂ. ૨ હજાર થાય. એટલે ગામડાંમાં નિશાળોનાં મકાન બાંધવાનું કુલ સ્થાયી ખરચ રૂ. ૧ અબજ ૩૨ કરોડ થાય. એમાંથી અડધું, એટલે રૂ. ૬૬ કરોડ, પ્રાન્તિક સરકાર આપે. બાકીનું અડધું ગ્રામપંચાયતો — અમુક અંશે સરીરશ્મરૂપે—આપે. શહેરોમાં નિશાળોનાં નવાં મકાન બનાવવા પાછળ રૂ. ૧૪ કરોડ ખરચી શકાય. ગામડાં ને શહેરોમાં ઉદ્યોગશિદ્ધાણની જોગવાઈ માટે રૂ. ૨૦ કરોડના ખરચનો અંદાજ બંધાય. આમ કુલ સ્થાયી ખરચ રૂ. ૧ અબજ થાય. હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘની દેખરેખ તળે સેવાગ્રામમાં થયેલા પ્રયોગોમાં એમ જણાયું છે કે પાયાની કેળવણીની અથવા ‘નંદ તાલીમ’ની નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓના દાયકામની આવકમાંથી—ખાસ કરીને કાનણ

ને વંચાટ એ મૂળ ઉદ્યોગ હોય ત્યારે—શિક્ષકોના પગારનો એ—તૃતીયાંશ ભાગ નીકળે છે. બાકીનો ત્રીજા ભાગનો પગાર ગામડાંમાં ગ્રામપંચાયતો, ને શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ આપે. પણ આ યોજનાના આરંભ-કાળમાં પ્રાન્તિક સરકારો આ નિશાળોને મદદ આપવા પાછળે રૂ. ૨૫ કરોડ ખરચી શકે.

(૨) સાધ્યિક કેલ્ચર્સ—આ નિશાળો એ આગળ વધેલી ઉદ્યોગ-શાળાઓ હોય, ને ત્યાં ઉત્પાદક ઉદ્યોગધંધા દ્વારા શિક્ષણ અપાતું હોય. એવી નિશાળો માટે વધારે મકાનો પૂરાં પાડવાને પ્રાન્તિક સરકારોને કદાચ રૂ. ૨૫ કરોડ ખરચવા પડે, ને રૂ. ૨૫ કરોડ ઉદ્યોગોના સરંજામ માટે ખરચવા પડે. શિક્ષકોના પગારોનો $\frac{1}{3}$ ભાગ વિદ્યાર્થીઓના ઉત્પાદક કામની આવકમાંથી નીકળે. બાકીનો ભાગ પ્રાન્તિક સરકારો આપે. મિ. સાર્જન્ટની યોજના અનુસાર આ ઔદ્યોગિક હાઇસ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આશરે એક કરોડ રહેશે. દર વરસે વિદ્યાર્થીદોઈ રૂ. ૫૫ ગણતારી, રાજ્યે ભોગવવાના ત્રીજા ભાગના વાર્ષિક ખર્ચની રકમ લગભગ રૂ. ૨૦ કરોડ થશે. પાયાની તેમજ માધ્યમિક નિશાળોમાં તેવાર થયેલા વેચાણની ગોઠવણ કરવાની જવાબદારી સરકારને માથે જ રહેશે.

(૩) પ્રૌઢકેલ્ચર્સ—૧૯૪૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે પ્રૌઢ માણસોની સંખ્યા આશરે ૧૭ કરોડ ૫૦ લાખ છે. અક્ષરજ્ઞાનપ્રચારનું ખરચ માથાદોઈ રૂ. ૪ આવે છે. એટલે આખા હિંદને માટે રૂ. ૭૦ કરોડનું ખરચ થાય. એ શિક્ષણના રાત્રિવર્ગો સામાન્ય નિશાળોમાં લેવાય, ને ધણી જગાએ પાયાની નિશાળોના શિક્ષકો જ એ વર્ગો ચલાવે. ચીનમાં બાળકો પોતાનાં માળાપો ને સ્નાને લખતાંવાંચતાં મોટા પ્રમાણમાં શીખવે છે.

(૪) વિશ્વવિદ્યાલયની કેલ્ચર્સ—અત્યારની કોલેજો ને યુનીવર્સિટી-ઓને અપાતી સરકારી મદદની રકમ એકદમ બંધ ન કરી શકાય. આજની શિક્ષણપ્રથામાં કેટલાક સુધારા કરવાની જોગવાઈ પણ રાખવી પડશે. દાખલા તરીકે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય એવો નિયમ કરવાથી

પાંચ પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા પાછળ ખરચ કરવું પડશે. મિ. સાન્નના આંકડાને ધોરણે કોલેજ અને વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી પાછળ દર વરસે રૂ. ૫ કરોડનું ખરચ કરવું પડશે.

[કેળવણીના ખરચ અંગેના આંધીજીના વિચારો માટે જુઓ 'હરિજનબંધુ' ૧-૮-૧૯૩૭; તથા ૧૦-૭-૧૯૩૮—અનુવાદક]

(૫) કાર્યકર્તાઓની કેળવણી—આ યોજનાનો અમલ કરવા માટે કુશળ સ્ત્રીપુરુષ કાર્યકર્તાઓનું જો મોટું દળ જિંમું કરવું પડશે તેને તાલીમ આપવા માટે પુષ્કળ ધનની જરૂર પડશે. ડૉક્ટરો, નર્સો, શિક્ષકો, સ્થપતિઓ, ઇજનેરો, સમાજસેવકો. ને ગ્રામસેવકો, ગ્રામઉદ્યોગના નિષ્ણાતો વગેરેને તાલીમ આપવા માટે બને એટલી વહેલી સંસ્થાઓ કાઢવી પડશે. પરદેશી નિષ્ણાતોની મદદ પણ મેળવીને તેનો ઉપયોગ કરવો પડશે. આને માટે સ્થાયી તેમજ વાર્ષિક ખર્ચ કેટલું થશે એનો એકસ અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ છે. પણ આ યોજનાના સમય દરમિયાન, રૂ. ૭૫ કરોડ સ્થાયી ખરચના ને રૂ. ૫૦ કરોડ વાર્ષિક ખરચના મળવા ઠીક પડશે. પૈસા ઉપરાંત ગ્રામસેવાની ભાવનાથી પ્રેરાયેલાં સેવક સેવિકાઓ પણ પસંદ કરીને કેળવવાં પડશે. એમનામાં ગ્રામસેવાની ભાવના ને ગ્રામવૃત્તિ જોડશે. એવી ભાવના કેવળ રાષ્ટ્રીય સરકાર જ આપણા જીવાનોમાં પેદા કરી શકે. આમ કેળવણી પાછળ કુલ સ્થાયી ખરચ રૂ. ૨ અબજ ૬૫ કરોડ, અને વાર્ષિક રૂ. ૧ અબજ થશે.

(૬) સંશોધન—ઉપર કાર્યકર્તાઓની તાલીમ માટે જે રૂ. ૭૫ કરોડ રાખ્યા તેમાંથી અમુક ભાગ રાષ્ટ્રીય નવરચનાનાં અનેક કામોને અંગે સંશોધન કરવામાં વપરાશે. છતાં કેવળ સંશોધનને માટે જ ખીન રૂ. ૨૦ કરોડ રાખવા ઠીક પડશે.

આ રીતે, આ યોજનાના સમય દરમિયાન જુદાં જુદાં કામો પાછળ કુલ ખરચ આ પ્રમાણે થશે (આંકડા કરોડ રૂપિયામાં છે):

ખેતી	...	...	...	સ્થાયી વાર્ષિક તમાવ માટે
				૧,૧૭૫
				૪૧

ગ્રામઉદ્યોગ	...	...	૩૫૦	—
મૂલભૂત કે પાયાના ઉદ્યોગ	...	...	૧,૦૦૦	—
સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામો :				
વાહનવહેવાર	...	...	૪૦૦	૧૫
પ્રજાપ્રીય આરોગ્ય	...	...	૨૬૦	૪૫
કેળવણી	...	...	૨૯૫	૧૦૦
સંશોધન	...	...	૨૦	—
			<hr/>	<hr/>
	કુલ	...	૩,૫૦૦	૨૦૦

આ ખર્ચનો અંદાજ બીજી યોજનાઓની પેઠે ઘણા મોટા નથી એ સાચું. પણ આપણે એટલું જૂલો શકીએ એમ નથી—ને જૂલું ન જોઈએ—માટે આર્થિક યોજનાઓ ધડવામાં આપણે પશ્ચિમની નકલ ન કરી શકીએ.

આવકનાં સાધન

ઉપર જે રચાણ તેમજ વાર્ષિક ખર્ચ ગણાવ્યાં તે પૂરાં કરવાને આવકનાં સાધન આ પ્રમાણે છે:

(૧) દેશના લોકોના સંધરા ને જ્યતમાંથી લેના; (૨) સિક્કચુરીટી આપીને જીલા કરેલા પૈસા; (૩) કરમાં વધારો; (૪) રાજ્યની માલિકીનાં ઉદ્યોગો ને સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામોમાંથી થનારી આવક. હવે આ આવકનાં સાધન એક પછી એક તપાસીએ:

‘લોકોના સંધરામાંથી લેના’—હિંદમાં રૂ. ૧૦ અબજ લોકોની પાસે સંધરેલા પૈસા છે, એવો અંદાજ છે. અમાંથી તેમજ લોકોની જ્યતમાંથી રાષ્ટ્રીય સરકાર સહેજે લેના મેળવી શકે. એ રીતે રૂ. ૨૦ અબજ જીલા કરી શકાય એવી અટકળ છે.

‘કમા કરેલા પૈસા’—રાષ્ટ્રીય સરકાર ‘સિક્કચુરીટી’ આપીને પૈસા જીલા કરી શકે; ને એ રીતે રૂ. ૧૦ અબજ મેળવી શકે.

વર—કરોમાં અનેક રીતે વાજખી વધારો કરીને, આ યોજનાના સમય દરમ્યાન, સહેજે રૂ. ૫ અબજ મેળવી શકાય.

આ રીતે, રૂ. ૩૫ અબજના સ્થાયી ખરચ જેટલા પૈસા કેવી રીતે મેળવાય તે ઉપર વીચતથી બતાવ્યું છે.

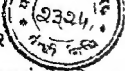
વિલાસતની પાસે આપણું જે કંઈ લેણું નીકળતું હોય તેનાં પર બાંધાર નહીં રાખી શકાય; કેમકે, બ્રિટન હિંદને પોતાની રાજકીય નામચૂડમાંથી છોડે તોપણ, તે પોતાનું દેવું એવી રીતે નહીં આપે કે આપણી બીડ ભાંગે ને આપણી આર્થિક પ્રગતિ સંધાય. તેમજ, આ યોજનામાં પરદેશી સાધેના વેપારનો જે સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો છે તેને અનુસરતાં, આપણે એવી આશા પણ ન રાખવી જોઈએ કે આપણે જેટલો માલ આયાન કરીશું તેના કરતાં વધારે નિકાસ કરીશું. જ્યાં સુધી દેશમાંથી જ પૈસા મેળવવાનાં બધાં સાધન અજમાવાઈ ચૂક્યાં ન હોય ત્યાં સુધી પરદેશથી કરજ, મેળવવાનો વિચાર જ ન કરવો જોઈએ.

વાર્ષિક નભાવનું ખરચ

દર વરસે રૂ. ૨ અબજનું જે ખરચ ધાયું છે તે રાજ્યની માલિકીનાં મૂલભૂત ઉદ્યોગો, સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામો વગેરેમાંથી, મળનારી વધારાની આવકમાંથી પૂરું પડશે. આ આવક યોજનાનાં પહેલાં પાંચ વરસમાં મુકાબલે ઝાણી થાય, પણ પછીનાં પાંચ વરસમાં ઠીકઠીક વધશે. ધર્મોદાની સંસ્થાને દેવસ્થાનોને વિનંતી કરીને તેમજ કાપડાં વડે, તેમની પાસેના અઢળક ધનમાંથી કેટલોક ભાગ મેળવી શકાય. આ યોજનાના અમલને સંગે રાજ્યકારભારનું વાર્ષિક ખરચ વધશે. પણ પગારોની ને બીજી કાપકૂપથી તે પૂરું કરી શકશે એવી આશા છે.

ગ્રામપંચાયતોનાં આવકખરચ

આ યોજનામાં અનેક જગાએ ખરચની જવાબદારી ગ્રામપંચાયતો પર નાખવામાં આવી છે. ગ્રામપંચાયતો એ આખી યોજનાનું મધ્યબિન્દુ છે. મધ્યવર્તી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો તે આખા દેશમાં એકસરખી નીતિ પળાય એટલા પૂરતી આ પંચાયતોને મદદ કરશે એટલું જ. પંચાયતોને આવકનાં સાધન આ પ્રમાણે રહેશે : (ક) પાકમાંથી ફાળો. દાખલા તરીકે ગામમાંથી દર ફસલે હજારો પાંચ શેર (દસ રતલ) અનાજનો ફાળો લેવાય. ગામ અનાજ,

આપવામાં ખેડૂતને સવડ છે. (ખ) શરીરશ્રમ. આ જાતના કાજાને ઉલ્લેખ કૌટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'માં પણ મળે છે. પ્રાચીન ભારતમાં જાહેર મકાનો, તળાવો, કૂવા વગેરે, ગ્રામવાસીઓની સંયુક્ત, ઐચ્છિક, અને સેવારૂપે આપેલી મદદથી બંધાતાં. આપણી આ યોજના અનુસાર ગ્રામપંચાયતો એવો નિયમ કરે કે ગામડામાં હળદીક પાંચ દિવસની મફત 'મહેનત' ગામડાના સાર્વજનિક કામ માટે અપાય. આને લીધે, પૈસા ને રોકડની કડાકૂટમાં જાતર્યા વિના પંચાયતોનું કામ ધણે અંશે સરળ થશે. (ગ) લગ્ન, જનોઇ વગેરે સામાજિક પ્રસંગોએ વ્યક્તિગત દાન. (ઘ) લવાદીની શી અને દંડ, ચરામણી, ને બીજા અનેક લાગા રૂપે પરચૂરણ આવક. પણ આ બધા લાગા રોકડ નાણાના રૂપમાં ન લેતાં ચીજોના રૂપમાં લેવાય. આ રીતે હિંદની અર્થવ્યવસ્થા છેક તળિયેથી નવેસર રચાશે, ને તે સંગીન અને સ્થાયી બનશે.

૧૮. ઉપસંહાર

દેશની આગળ રજૂ થયેલી આર્થિક વિકાસની બીજી યોજનાઓ કરતાં આ યોજના દેખીતી રીતે જુદી છે. તેના મૂળમાં આર્થિક નવરચના વિષેના કેટલાક આદર્શો રહેલા છે, તે ગાંધીજીએ દેશના વિચારપ્રવાહમાં આપેલો અજોડ ફાજો છે. એટલે આ યોજનાની વીગતો નક્કી કરવા ને તેનો અમલ કરવા માટે કુશળ ને કસાયેલા સેવકો જોઈશે, એટલું જ નહીં પણ આ નવા આદર્શોને વિષે દૃઢ ને અવિચળ શ્રદ્ધા ધરાવનારા જીવાનોની પણ જરૂર પડશે. એવી અડગ શ્રદ્ધા હોય તો આ યોજનાથી દેશમાં શાન્તિ ને આબાદીનો યુગ આવે, એટલું જ નહીં પણ જગતની પ્રજાઓને પણ દાખલો ખેસે. એક વાત તો અગાઉ કહી જ છે કે દેશના મધ્યવર્તી તન્ત્રમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર હોવી એ સૌથી મહત્વની વસ્તુ છે. તેના વિના બધી યોજનાઓ નયાં ખરચાળ દેખાવરૂપ ને ઝાંઝવાનાં નીર જેવી થઈ પડશે.

